

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Vojtěch Růžička

**Psychologické aspekty finančních
dluhů a předlužení**

**Psychological Aspects of Financial
Debts and Indebtedness**

Praha, 2019

Vedoucí práce: PhDr. Eva Höschlová, Ph.D.

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval vedoucí diplomové práce PhDr. Evě Höschlové, Ph.D. za její vstřícnost, pomoc v časové tísní a za nesmírně efektivní připomínky a doporučení, které daly práci důstojný směr a smysl. Dále si dovoluji poděkovat Mgr. Kateřině Lukavské, Ph.D. a jejím kolegům za vypracování české modifikace dotazníku ZTPI. Poslední poděkování pak patří mým přátelům za dílčí jazykové i věcné korektury a mé rodině za nekonečnou trpělivost a podporu v letech předcházejících.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 23. 7. 2019

.....

Vojtěch Růžička

Abstrakt

Žijeme ve světě, ve kterém se stalo normou, že lidé i státy dluží více, než kolik činí jejich celoroční příjmy. Máme na dosah široké možnosti v podobě dostupného kapitálu, ale také velká rizika nesplacitelných dluhů. Jen málo pozornosti je přitom věnováno dopadu dluhů na psychiku dlužníků. Předkládaná práce některé tyto aspekty osvětluje.

První kapitola práce se zabývá stručnou historií dluhu, jeho rolí ve společnosti a základní terminologií. Druhá kapitola se věnuje věřiteli a jeho vztahu k dlužníkovi. Ve třetí kapitole se zaměříme na dlužníky, jejich psychické vlastnosti a rizikové faktory pro zadlužení. V poslední kapitole teoretické části se věnujeme vzniku dluhu a psychickým souvislostem, které ztěžují jeho umoření.

Výzkumná část práce srovnává vnímání časové perspektivy dle teorie P. Zimbarda se zadlužením jedinců prostřednictvím dotazníkového šetření. Výsledky výzkumu prokázaly jen dílčí souvislosti mezi vnímáním časové perspektivy u jednotlivých zkoumaných druhů zadlužení, prokázaly však významné rozdíly u dlužníků, kteří nezvládají splácet své závazky včas. Dále tato část představuje zárodek samostatného dotazníku zaměřeného přímo na otázku zadlužení.

Klíčová slova

dluh, dlužník, vnímání časové perspektivy, ZTPI

Abstract

We live in a world in which it became the norm that people but also countries owe more than their annual earnings. We have a wide range of available capital within our reach, but also great risks of unrepayable debts. Simultaneously, only little attention is paid to the impact of debts on the psyche of the debtors. The presented thesis explains some of these aspects.

The first chapter of the thesis deals with a brief history of debt, its role in the society, and basic terminology. The second chapter addresses the creditor and his relation to the debtor. In the third chapter, we focus on the debtors and their mental characteristics and risk factors for indebtedness. In the last chapter of the theoretical part, we attend the incurrence of debt and psychological context that hinder its redemption.

The research part of the thesis draws comparison between time perspective pursuant to the P. Zimbardo theory and indebtedness of the individuals through a questionnaire survey. The results of the research have shown just a particular coherence among time perspective for the individual types of the debt examined, yet the results have shown significant differences among the debtors who are unable to redeem their obligations in time. Furthermore, this chapter represents the seed of the development of a separate questionnaire focused directly on the subject of indebtedness.

Keywords

debt, debtor, time perspective, ZTPI

Obsah

Úvod	7
Literárně přehledová část	9
1 Vymezení dluhu	10
1.1 Základní terminologie	10
1.2 Historie vzniku dluhu a oddlužení	12
2 Věřitel	16
2.1 Osoba věřitele	16
2.2 Vymáhací proces	17
2.3 Vybrané aspekty jednání věřitelů	17
2.4 Lichva	18
2.5 Odpovědnost věřitelů	19
3 Dlužník	20
3.1 Sociální a demografické údaje	20
3.2 Zdravotní stav	21
3.3 Závislosti	21
3.4 Vybrané psychologické vlastnosti dlužníků	24
3.5 Vyhýbavé chování	28
3.6 Dlužnický narativ	29
3.7 Dluhová spirála	30
4 Vznik a průběh dluhu	32
4.1 Kulturní srovnání s USA	32
4.2 Psychosociální okolnosti vzniku dluhu	33
4.3 Důvody pro vznik zadlužení	34
4.4 Setrvání v dluhové situaci	38
4.5 Krize předlužení v ČR	44

Výzkumná část	46
5 Výzkumný problém, cíle výzkumu a hypotézy	47
5.1 Dosavadní výzkumy se srovnatelným zaměřením	48
5.2 ZTPI	48
5.3 Výzkumné předpoklady a výzkumné hypotézy	50
5.4 Dotazník DJD.....	53
6 Design výzkumného projektu.....	54
6.1 Typ výzkumu	54
6.2 Metody získávání dat	54
6.3 Způsob výběru respondentů	56
6.4 Etika výzkumu	58
7 Výzkumný soubor	62
7.1 Základní demografické údaje.....	62
7.2 Finanční situace a zadlužení	64
8 Výsledky.....	66
8.1 Výsledky t-testu hypotéz.....	66
8.2 Vzájemné vztahy některých proměnných	70
8.3 Shrnutí výsledků	72
9 Statistika metody DJD	74
9.1 Základní charakteristika DJD.....	74
9.2 Výzkumný soubor	74
9.3 Vnitřní vlastnosti testu	77
9.4 Porovnání s dalšími výstupy dotazníku	82
9.5 Shrnutí výsledků předvýzkumu	86
10 Diskuse	87
11 Závěr.....	92
Seznam použité literatury	94

Seznam zkratek	103
Seznam grafů, tabulek a příloh.....	104
Příloha 1 – všeobecné otázky	I
Příloha 2 – dotazník ZTPI	II
Příloha 3 – dotazník DJD	IV

Úvod

*Propil jsem peníze, na dluh pít budu.
Šťasten, kdo propije boty své!
Zřím oknem krčmy ven v rozmoklou půdu,
podzim ze stromů listí rve.*

*František Gellner: Všichni mi lhali,
(Radosti života, 1903)*

Dluhy a závazky jsou běžnou součástí našich životů. Vzájemné poskytování laskavostí a plnění povinností vytváří z lidí sociální skupiny, ze sociálních skupin komunity, z komunit národy a státy. Stejně jako o mnoha dalších attributech života lidského také platí, že dluh je dobrý sluha, ale zlý pán. Bez závazků není možné ve společnosti přežít, ale pokud je jich mnoho, hrozí, že jedince postupně zničí ve všech sférách jeho života.

Motivace k sepsání této práce plyne z řady let zkušeností s prací s dlužníky, kteří ztratili kontrolu nad svou finanční situací, někdy zásahem osudu, jindy vlastním přičiněním. Každý dlužník má za sebou jiný příběh, vlastní historii dluhu, a řada z nich ji ráda sdílí, neboť ji vnímá jako jedinečnou. Při naslouchání těmto příběhům se nelze ubránit úvaze nad tím, do jaké míry jsou tyto zážitky skutečné, jak závazky ovlivnily život a psychiku dlužníků a jakým způsobem dopadají na jejich vnímání minulosti, přítomnosti a budoucnosti.

Teoretická část práce je rozdělena do čtyř kapitol, ve kterých se snažíme předložit základní prvky problematiky psychologie dluhu. První kapitola ustaluje základní pojmový aparát pro pochopení problematiky a zmiňuje historii vzniku dluhu. Další pasáž se zabývá věřitelem, jeho postavením vůči dlužníkovi a určitou kategorizací věřitelů. Tyto části mají silný interdisciplinární přesah do práva a historie.

Třetí kapitola dává prostor osobě dlužníka, rizikovým faktorům pro patologické zadlužení a některým typickým projevům u osobností jedinců s dluhy. Snaží se zachytit vybrané psychologické aspekty, a to jak v podobě již dříve zkoumaných predispozic k zadlužení, tak i z pohledu důsledků tohoto stavu na lidskou psychiku. Poslední kapitola teoretické části nahlíží na dluh jako na proces a zaměřuje se na psychické okolnosti jeho vzniku, průběhu a na možné důvody, proč lidé v dlužích setrvávají. Obsahuje i krátký vhled do aktuální situace boje s předlužením obyvatel v České republice.

Výzkumná část práce pátrá po vztahu mezi zadlužením jedinců, povahou tohoto zadlužení a jejich subjektivním vnímáním minulosti, přítomnosti a budoucnosti. Zakládá na teorii P. Zimbarda o vnímání časové perspektivy, která rozlišuje vnímání času do pěti kategorií podle subjektivního pohledu každého jedince a jeho preferencí ve způsobu nahlížení na tyto časové úseky (negativní minulost, pozitivní minulost, fatalistická přítomnost, hedonistická přítomnost, budoucnost). Využívá původní dotazník, který do české podoby převedla K. Lukavská, M. Klicperová-Baker a J. Lukavský, a srovnává odlišnosti odpovědí dlužníků se zajištěnými dluhy, dlužníků s nezajištěnými dluhy a těch, kteří se ocitli v delším prodlení. V závěru předkládáme i zárodek nové metody, která je zaměřena přímo na některé očekávané vlastnosti dlužníků.

Literárně přehledová část

1 Vymezení dluhu

1.1 Základní terminologie

Závazková terminologie týkající se dluhu a zadlužení vychází v českých reáliích především z okruhu právních věd. Z ní bude čerpat i terminologie užitá pro potřeby této práce. Pojmy uvedené dále nelze vždy perfektně aplikovat na všechny možné situace, které mohou s dluhem a předlužením asociovat, jsou však vyhovující pro naprostou většinu případů.

V práci je citováno podle normy APA (2010). Seznam zkratk, použité literatury a příloh je umístěn v závěru práce.

1.1.1 Závazek

Jeden z nejelementárnějších prvků relativních majetkových práv definuje přímo občanský zákoník. „*Ze závazku má věřitel vůči dlužníku právo na určité plnění jako na pohledávku a dlužník má povinnost toto právo splněním dluhu uspokojit*“ (§ 1721 OZ). Závazek představuje jeden ze základních stavebních kamenů právní společnosti, není náhodou, že přímo v českém občanském zákoníku je závazkům věnována bezmála polovina všech ustanovení.

Závazek je tedy vždy vztah mezi dvěma nebo více subjekty. Aspoň jeden subjekt v něm vystupuje vždy jako věřitel, stejně tak nejméně jeden musí být dlužníkem. Věřitel je subjekt oprávněný, dlužník subjekt povinný. Závazek je vztah relativní, neboť působí pouze mezi nadepsanými subjekty: věřitelem a dlužníkem. Tím se liší od absolutních práv, která působí vůči všem – takovým právem je typicky např. vlastnictví (Humlák, 2014).

Nejjednodušší závazek je jednostranný a jednosměrný. To znamená, že věřitel má ze závazku pouze práva a dlužník pouze povinnosti. Přesto se běžně setkáváme s tím, že se závazky dělí na synallagmatické (závazky s navzájem podmíněným plněním) a asynallagmatické (závazky bez vzájemně sjednaného plnění) (Raban, 2013). Na závazky se vzájemným plněním lze však nahlížet i tak, že ve skutečnosti představují sestavu několika elementárních jednostranných závazků. Obě (smluvní) strany pak vystupují jednou jako

věřitel, jednou jako dlužník¹, a až kombinace dvou vztahů vytváří dohromady např. kupní nebo nájemní smlouvu tak, jak ji známe v dnešní době.

1.1.2 Věřitel

Věřitel je osoba oprávněná ze závazku, která může od dlužníka požadovat a přijmout plnění. Věřitelů může být více, v tom případě naplňují jednu ze dvou následujících konstelací. Buď je věřitelů více, sdílí jednu pohledávku a dlužník si může vybrat (tzv. společně a nerozdílně), kterému z nich bude plnit, nebo je pohledávka mezi věřiteli podle určitých pravidel rozdělena a každý z nich má nárok na předem stanovené dílčí plnění (Humlák, 2014). Z pohledu věřitele a jeho nároku označujeme závazek jako *pohledávku*.

Ne každá osoba se může stát věřitelem. Zadlužit se může v podstatě kdokoli, kdo uzavře dohodu s vhodným věřitelem, věřitel však musí mít určité dále uvedené kvality. Věřitel musí mít určitý *kapitál*, který dlužníkovi poskytne, eventuálně jej dlužník jinak spotřebuje. Tato aktiva mají nejčastěji formu finančních prostředků, ale někdy i movitých nebo nemovitých věcí, které věřitel poskytuje dlužníkovi k užívání. Kapitál dále musí být pro věřitele *uvolněný*. To znamená, že se bez něj dočasně obejde a zároveň s ním může volně nakládat. Uvedené samozřejmě neplatí pro věřitele, pro které půjčování představuje hlavní předmět jejich podnikání, a věřitelé s pohledávkami z protiprávního jednání.

1.1.3 Dlužník

Dlužník je osoba povinná ze závazku, jejíž povinností je řádně a včas splnit závazek a poskytnout věřiteli plnění, čímž dojde zcela nebo částečně k zániku závazku. Stejně jako u věřitele, dlužníků může být víc, a to buď ve stavu společném a nerozdílném, kdy si věřitel může vybrat, po kom plnění požadovat, nebo částečném, kdy každý z dlužníků odpovídá pouze za část plnění (Raban, 2013). Z pohledu dlužníka a jeho povinnosti označujeme závazek jako *dluh*.

1.1.4 Plnění

Plnění je to, co se dluží, a samotné může mít různou podobu. Obvykle ho lze podřadit pod jeden z latinských termínů dare (dát), facere (konat), omittere (něčeho se zdržet, nekonat) nebo pati (něco strpět) (§ 1789 občanského zákoníku). Jak je patrné, primárně spočívá plnění v určité (ne)aktivitě dlužníka, tedy v lidském chování. Plnění má zpravidla i

¹ Například uzavření kupní smlouvy lze pojmout i tak, že vznikají de facto závazky dva. Prodávající je věřitel, který má právo na vydání kupní ceny, a zároveň dlužník, který je povinen vydat kupujícímu předmět koupě. To samozřejmě v opačném gardu platí i pro kupujícího. Historicky byly tyto závazky striktně odděleny, v současné době již právo počítá s jejich vzájemnou provázaností.

svůj sekundární význam, často se jím označuje přímo věc, kterou je dlužník povinen věřiteli předat (Humlák, 2014). To však platí pouze u některých typů smluv (u půjčky jsou to přímo finanční prostředky, zatímco u úvěru povinnost věřitele tyto prostředky na požádání poskytnout).

Součástí plnění (v obou významech) není jenom jednání, ale také určitá kvalita. Plnění musí být předně poskytnuto řádně a včas. V případě finančních dluhů nenastávají obtíže s jakostí plnění, pokusy o udání falešných peněz se dnes vyskytují poměrně vzácně. Klíčový prvek, na kterém celý ekonomický smysl půjčování stojí, je čas. Dlužník musí vrátit dluh ve sjednaném čase (podle sjednaného splátkového plánu) či dříve, až jeho prodlení zpravidla způsobuje negativní společenské jevy spojené se zadlužením. Pokud smlouva výslovně neurčí dobu splatnosti, je dlužník povinen vrátit poskytnuté prostředky kdykoli na výzvu věřitele – to způsobuje problémy u půjček mezi příbuznými a přáteli.

1.2 Historie vzniku dluhu a oddlužení

Při popsání dluhu se nelze vyhnout alespoň krátkému exkurzu do jeho dějin a pojetí, které lidstvo doprovázelo po většinu jeho kulturního vývoje. Dluhy mezi osobami jsou staré jako lidstvo samo a zmínky o nich se vyskytují všude, kde se daří nacházet jakékoli historické záznamy, ať už v ústní, nebo písemné podobě. Lze předpokládat, že i nejprimitivnější mezilidská spolupráce byla založena na prosté úvaze „nyní Ti pomáhám, protože očekávám, že někdy v budoucnu pomůžeš Ty mně“, kterou lze dále libovolně rozšířit a učinit komplexnější zapojením různých časových rovin, jiných osob, intenzity závazku nebo délky jeho trvání. Vynecháváme etologickou rovinu, která je již pro naše potřeby příliš okrajová.

1.2.1 Před vznikem peněz

Před rozšířením zemědělství obyvatelé Země řešili (a tam, kde jejich kultury přetrvaly, dodnes řeší) v souvislosti s dluhy docela jiné problémy než euroatlantická civilizace. Graeber (2012) upozorňuje, že platidla, která se považují za předpeněžní (mušličky, perly, vzácné dřevo atp.), ve skutečnosti v řadě případů nefungovala jako nástroj běžného tržního obchodu a směny komodit tak, jak dnes fungují peníze. Tento každodenní obchod probíhal prostřednictvím směny, byť je pravda, že některé komodity byly natolik široce žádané (dobytek, kovy, nástroje), že se svou likviditou penězům blížily.

Tato platidla se používala zejména v systému označovaném jako *komunitní ekonomika*. V této specifické formě ekonomiky platidlo neslouží jako prostředek

k zakoupení věcí. Slouží jako společenská měna, která se uplatňuje k vyrovnání vztahům mezi lidmi. Tradiční kultury (možná překvapivě stejně jako moderní lidskoprávní dokumenty) vycházejí z předpokladu, že lidský život není možné nahradit, nebo kompenzovat běžnými statky, neboť je nesrovnatelně cennější. Obchod se týkal především dvou oblastí, a sice (i) krevní msty, resp. náhrady za zabití člena rodiny, a (ii) věna², které manžel platil rodině manželky za to, že mu bylo dovoleno ji odvést od původní rodiny, začlenit do rodiny vlastní a především získat právo na otcovství jejích dětí (Grierson, 1978).

Vzhledem k vysoké hodnotě lidského života nebylo možné platidla užívaná v tomto obchodě směnit za běžně užívané statky a vytvářela tak vlastně dva (někdy i tři) navzájem nepropustné obchodní řetězce. Ani to však nebylo dostačující, a proto tato platidla nepředstavovala skutečnou kompenzaci za nevěstu nebo zabitého člena rodiny, ale pouze určité „úroky“, odkladné. Tím byla na právech zkrácená rodinu upokojená do doby, než bude lidský dluh vyrovnán, ideálně provdáním jiné nevěsty v opačném směru (někdy šlo jen o formalitu, kterou byl dluh vyřešen, neboť odklad byl de facto na dobu neurčitou). Tak bylo možné plně nahradit i dluh vzniklý zabitím (Graeber, 2012).

I tento krátký sumář vede k několika pochmurným úvahám. První z nich jsou důsledky pro život běžného člověka v komunitní ekonomice. Jedinci rozhodně nebyli smířeni se svým osudem zúčtovací jednotky a ve společensky vynucených svazcích trpěli neméně než v jiných kulturách (Pridmore & Walter, 2013), mj. i z důvodu nucených svazků mladých žen s ekonomicky silnými stařešiny a souvisejícím nedostatkem partnerek pro mladé muže. Druhou je pak výhodnost nájezdů a zotročování, které umožňovaly vytrhnout zajatce z jejich původních sociálních vazeb a začlenit je do rodiny bez vzniku lidského dluhu. Poslední a nejtragičtější je představa, že hlavně v regionech Afriky do těchto vztahů vstoupili zahraniční otrokáři s dostatkem potřebných platidel a bez rozpaků aplikovali na komunitní ekonomiku klasické tržní principy, což vedlo ke zničení řady domorodých kmenů.

Dluh byl tedy ve své původní formě spojen s dluhem nikoli peněz, ale života, který se platidlem dočasně nahrazoval. Pro finanční aplikaci dluhu byla nezbytná o něco komplikovanější ekonomika a také zahrnutí prvku času v novém pojetí, jak si ukážeme dále.

² Současné evropské pojetí věna má zcela jinou povahu, vychází až z kultury zemědělských společností, stejně jako neformální závazek rodičů manželky nést náklady sňatku.

1.2.2 Peníze

Dluhy existovaly a byly rozšířené i v době před vynálezem peněz. Účetnictví patří k nejstarším nalezeným psaným památkám a předpokládá se, že dluhy existovaly již v době před vznikem písma, i když jako zúčtovací jednotka se bralo zpravidla obilí nebo dobytek. Již v této době vznikly některé další instituty jako zejména smlouvy o půjčce a nájmu, úroky a smluvní pokuta. Tyto systémy dluhů a zápisů fungovaly velice dobře v době stabilního státního zřízení, osoby na stejné společenské úrovni se navzájem znaly a ztráta cti neznamena ani tak společenský pád, jako spíše nevyhnutelnou smrt v důsledku sociální exkomunikace (Oppenheim, 1967).

Vznik peněz provází spíše turbulentní období plná společenského neklidu a válek. Mince ražené z cenných kovů se nezávisle na sobě objevují zhruba kolem roku 500 před n. l. v oblastech Středomoří, Indie a severní Číny. Souvisí na prvním místě s nutností financovat válečná tažení a efektivně vyplácet vojenský žold, stejný význam má ale pro dělení válečné kořisti a její dělení mezi vojáky a velitele (zejména staří Řekové vykazovali jistou obsesi pro ekonomický aspekt výbojných válek). Tím se cenné kovy dostaly mezi širší veřejnost a rychle nahradily jiné, méně praktické a hůře směnitelné zúčtovací jednotky. Zde musíme doplnit, že dnešní pohled na antiku je často romantizovaný; každou rodinu vedl nejstarší mužský příbuzný v linii přímé a osob, které svým osudem a životem plně nezávisely na rozhodnutí (a rozmaru) někoho jiného, žilo v tehdejší společnosti naprosté minimum (Graeber, 2012)(Kincl, Skřejpek, Urfus, & Valentin, 1997).

1.2.3 Svoboda a otroctví

Podle článku 8 odst. 2 věty druhé Listiny základních práv a svobod (zákon č. 2/1993 Sb.)(1993) platí, že „[n]ikdo nesmí být zbaven svobody pouze pro neschopnost dostát smluvnímu závazku“. Jakkoli přirozenoprávní teorie zastává stanovisko, že základní lidská práva jsou nezadatelná, nezcizitelná a především přirozená (tedy nikoli ustanovená, ale vždy přirozeně platící), uvedené ustanovení je v právních řádech euroatlantického prostoru relativní novinkou. Po celou historii lidstva odpovídal každý za své závazky vším, co vlastnil – veškerým majetkem, celou svou rodinou a v posledku vlastním životem. Věřitelé samozřejmě vždy chápali, že smrt dlužníka jejich pohledávky neumoří, a tak dlužník v prodlení upadal do dlužního otroctví, v některých variantách do různých období dlužního nevolnictví (Graeber, 2012). Konečně, vězení pro dlužníky přežilo v českých zemích i tereziánské reformy a rušeno bylo až v 19. století (Malý & kol., 2010).

Vize, kam až může jedince přivést zadlužení, má přímý vliv na to, jak sám riziko vlastní nesolventnosti vnímá. A nejen jedinec – tržní pravidla fungují v určitých modifikacích stejně dlouho jako lidská kultura. Už nejstarší mezopotámské kultury přistupovaly v určitých intervalech k plošnému odpouštění a mazání dluhů jednou za 50 – 100 let, a to za účelem stabilizace společenské situace a zamezení dalšího chudnutí chudých (na úkor mírného zmírnění bohatnutí bohatých). I starí Řekové užívali institut prominutí dluhů, v hebrejském pojetí mělo otroctví muže dokonce vždy dočasnou povahu (Kilborn, 2012). Pokračovat lze přes první zákony o úpadku (Anglie, 18. století) až k prvním formám moderního oddlužení (Dánsko, 1984). Zájem zákonodárce přitom nesměruje a nesměřoval k osobnímu prospěchu a zlepšení života dlužníků, ale především k udržení stability společnosti (nástroj proti nepokojům a převratům) a možnosti dalšího ekonomického fungování jedince (tedy více či méně k makroekonomickým důvodům). Stát navíc ušetřil na administrativních a represivních nákladech, které jsou s řešením předlužení v každé formě společnosti nezbytně propojeny³, (Kilborn, 2012).

³ Nabízí se tak otázka, jaké jsou skutečné motivy boje proti předlužení, který vede politická reprezentace v současnosti (viz kapitola 4.5 Krize předlužení v ČR).

2 Věřitel

Účelem této práce nemá být hloubková analýza statusu věřitele. Přesto by rozbor tématu nebyl kompletní bez krátkého exkurzu do postavení věřitele, jeho postojů, možností, motivace a očekávání. Bez věřitelů a zejména bez jejich dobrovolné vůle stát se věřiteli by totiž celý koloběh pohledávek a dluhů vůbec nemohl fungovat.

2.1 Osoba věřitele

Tradičně si věřitele představujeme jako *právníckou osobu* zaměřenou na poskytování půjček a úvěrů, subjekt, který má volnou finanční kapacitu a je ochoten ji dočasně poskytnout jinému s jasným záměrem – tedy s tím, že se mu po čase vrátí zvýšená o dojednaný úrok či jinou formu navýšení. Potud je motivace jasná. Ne všichni dlužníci však své závazky splácejí a tak musí zmíněný obchodní model zahrnovat i podnikatelské riziko nevrácených investic. Ztrátu z těchto obchodů musí nahradit vyšší přeplácení u poctivě splácejících dlužníků.

Tím však výčet věřitelů nekončí. Největším věřitelem v každém systému je zpravidla *stát*. Státu vzniká ze zákona řada nároků, především poplatky, daně a platby postavené jim na roveň. Jeho věřitelská pozice se natolik odlišuje, že zpravidla i své pohledávky vymáhá způsobem odděleným od běžných soukromých vztahů (v ČR nejčastěji prostřednictvím finanční správy a daňových exekucí). Výhodou pro dlužníky státu je poměrně neagresivní a pozvolný způsob vymáhání a nižší penalizace za prodlení. Na druhou stranu bývají některé pohledávky státního rozpočtu v různých fázích vymáhání (insolvence, exekuce) považovány za prioritní a mají přednost před pohledávkami ostatních věřitelů.

Věřitelem se však může stát doslova kdokoli a dokonce jím téměř každá *fyzická osoba* i je. Každý bankovní klient s kladným zůstatkem na běžném účtu je věřitelem banky s právem na vyplacení vložených prostředků. Velká část investičních nástrojů také zakládá svým držitelům věřitelská práva. Vedle těchto případů jsou ale, stejně jako dlužníci, někteří věřitelé svým statusem ohroženi. Jedná se především děti, v postavení věřitelů ohledně soudně uloženého výživného, neboť jeho neplacení často přináší existenční potíže. Další ohroženou skupinou jsou podnikatelé, kteří se v důsledku nízké platební morálky svých odběratelů ocitají v tzv. druhotné platební neschopnosti (nemohou platit, jelikož jim není placeno) a následně v konkurzním řízení. Především na fyzické osoby se ve zbytku této kapitoly zaměříme.

2.2 Vymáhací proces

Věřitel, jehož pohledávka nebyla včas uhrazena, stojí před volbou, zda bude doufat, že dlužník časem dluh dobrovolně zaplatí. Pokud však nemá čas, nebo nechce riskovat promlčení své pohledávky, musí podstoupit řadu kroků předtím, než bude dlužník (má-li z čeho) přinucen z moci úřední svou povinnost splnit.

Chce-li věřitel vymáhat svou pohledávku soudně, zpravidla začíná předžalobní upomínkou, formálním dopisem adresovaným dlužníkovi. Pokud dlužník nezaplatí, může věřitel podat žalobu (popř. návrh na vydání platebního rozkazu). Bude-li se dlužník bránit, čeká věřitele ústní projednání věci, což pro většinu běžných laiků představuje velice nepříjemný zážitek. I při úspěchu věci před soudem není výsledkem celého snažení zaplacení pohledávky, ale pravomocný rozsudek. Až na jeho základě může věřitel oslovit exekutora, který je oprávněn obstat majetek a příjmy dlužníka a pohledávku z nich věřiteli uhradit, pokud tedy dlužníkovi ještě některé z postižitelných statků zůstaly.

Institucionální věřitelé mají tento postup systematicky organizovaný a patří k jejich standardní činnosti. Pro věřitele s jedinou pohledávkou však představuje nastíněná řada kroků značnou psychickou zátěž. Činnosti týkající se vymáhání jsou drobným věřitelům často nepříjemné, jsou pro ně složité, a věřitelé mají strach z vlastního pochybení. Nechají-li se zastupovat advokátem, obávají se zase nepřiměřených nákladů za jeho služby. Nikoli v poslední řadě jsou jejich dlužníci často přátelé a příbuzní a soudní uplatnění pohledávky znamená většinou definitivní konec nadějí na obnovení sociálního vztahu s dlužníkem.

2.3 Vybrané aspekty jednání věřitelů

Individuální věřitel je po poskytnutí půjčky ve složité situaci, která se mírně liší od jiných neformálních kontraktů, protože u dluhů hraje klíčovou roli čas. Své plnění již poskytl a nyní očekává recipocitu. Přitom je jasné, že ta může nastat až se značným zpožděním. Pokud existuje mezi věřitelem a dlužníkem sociální vztah, má věřitel tendenci sledovat jednání dlužníka a se zvýšenou citlivostí reagovat na vše, co indikuje dlužníkovy zvýšené výdaje, protože si je vědom, že dlužník tyto výdaje cíleně nevynakládá na umoření svého dluhu.

Vztah věřitele k dlužníkovi bývá zpravidla vnímán jako nadřazený. Paradoxně je tomu tak pouze u drobných pohledávek. Čím více dlužník dluží, tím většímu respektu věřitele se těší (Caya, 2015). Někteří dlužníci naopak dokážou nabýt dluh v takové výši, že věřitele v podstatě ovládají. V takové situaci si věřitel nemůže ekonomicky dovolit riziko, že by jeho

dlužník zbankrotoval a on přišel o celou svou pohledávku. Uvedený princip je často vidět v makroekonomii; jako zkratka se pro něj vžil anglický termín *too big to fail* (Young, 2019).

2.3.1 Rozpad přátelství

Jak už bylo naznačeno výše, dluhy zásadně ohrožují přátelské i rodinné vztahy. Věřitelé si často neuvědomují, jaký komplex emocí v dlužníkovi jejich nový vzájemný poměr vyvolává (Deszo & Loewenstein, 2012). Vztah mezi věřitelem a dlužníkem se postupem času díky odlišnému vnímání zkresluje a jeho vnímání se postupem času stává čím dál více nerealistickým. Konec pozitivních vztahů může vypadat například takto (podle Majera (2012)):

- Půjčka mezi přáteli bývá typicky sjednána bezúročně, ústně a bez konkrétního data splatnosti.
- Věřitel postupem času začne přemýšlet o tom, že je na čase požádat o její vrácení.
- Dlužník nemá pochybnosti o vlastním čestném chování, dluh má v každém případě v úmyslu splatit, ovšem až v době, kdy se jeho finanční situace subjektivně poněkud zlepší (což zpravidla nenastane nikdy).
- Věřitelova skrytá agrese narůstá a v určitém čase se může i projevit, neboť subjektivně pomohl příteli v nesnazi a ten se k němu nyní nechová přiměřeně.
- Dlužník cítí a očekává, že se vztah věřitele k němu zhoršuje. Tím se však pouze utvrzuje v tom, že věřitelovu nabídku pomoci neměl přijímat, půjčka mu stejně dostatečně nepomohla. Dlužník s ohledem na očekávanou animozitu věřitele ztrácí chuť peníze vůbec někdy vrátit.
- Věřitel nemá od dlužníka žádnou reakci, nadále se zatvrzuje a jakýkoli přátelský vztah končí, často poškodí i jejich společnou sociální skupinu.

Majer (2012) proto doporučuje odmítnutí finanční výpomoci. Pokud to není vhodné, radí poskytnout příteli namísto půjčky dar bez očekávání jakékoli reciprocity, a pokud už k půjčce dojde, sepsat o ní vždy písemnou smlouvu.

2.4 Lichva

Lichva znamená přijímání závazků, zejména půjčování peněz, s nemravně vysokým ziskem. Historicky zakazovaly lichvu starozákonné i novozákonné svaté texty, přičemž se za lichvu považoval půjčování peněz na jakýkoli úrok. Židovské církevní autority byly

v tomto směru mírnější, což umožnilo ve středověké společnosti alespoň nějakou formu finančnictví, ač za cenu prohlubování stereotypů a antisemitismu⁴ (Šindelář, 2016).

V České republice není pevně stanovena hranice lichvy a v závislosti na individuálních případech posuzuje soulad úročení s dobrými mravy soud. Pokud věřitel při sjednání zneužije hrubě nevýhodného postavení dlužníka, může se jednat i o trestný čin (§ 218 TZ). Lichvu provozují jak soukromé osoby, tak některé společnosti poskytující tzv. predátorské půjčky. Běžnou praxí lichvářů je zajištění půjčky směnkou, na které chybí vyplnit směnečná suma, kterou může následně lichvář vepsat dle svého uvážení⁵.

K půjčce od lichváře se dlužníci často uchylují tehdy, pokud už nemají šanci získat finance na legálním finančním trhu. Nelegálnímu způsobu sjednání pak odpovídají i smluvní podmínky a hlavně způsoby jejich zajištění a vymáhání. U dlužníků tento typ věřitelů často vzbuzuje strach, protože lichváři zejména ve vyloučených lokalitách organizují i další aktivity a cíleně vytvářejí silnou závislost dlužníků, která se pak často propojuje s jinou trestnou činností (Hovorka, 2015).

2.5 Odpovědnost věřitelů

V posledních letech ve společnosti rezonuje téma odpovědnosti věřitelů za platební neschopnost jejich dlužníků. Myšlenkový proud, podle kterého se věřitelé podstatným způsobem podílejí na vzniku problémů s dluhy (Hůle, 2018), když při prodeji finančních produktů nedostatečně prověřují u svých potenciálních klientů schopnost splácet, se však uplatní spíše u institucionálních věřitelů. Problém naráží na celkový koncept ochrany spotřebitele a střet mezi hodnotami smluvní svobody a protekcionismem ve vztahu k jednotlivcům – spotřebitelům, tedy vlastně na tradiční pravolevé politické téma. Lze říct, že nevymahatelnost pohledávky je podnikatelským rizikem institucionálního věřitele, ovšem ne všichni věřitelé nabyli své pohledávky dobrovolně a tímto způsobem. Další posun v odpovědnosti věřitelů tak naráží na neschopnost zákona odlišit různé typy pohledávek na základě toho, s jakou motivací věřitelům vznikly.

⁴ přítomnému i v nejvyšší formě umění dodnes – William Shakespeare: Kupec benátský.

⁵ Tuto formu zajištění užívají i banky, ovšem (i) výhradně v podnikatelském styku a (ii) při současném podpisu smlouvy, která přesně stanoví, jakou částku smí banka do směnky vepsat.

3 Dlužník

3.1 Sociální a demografické údaje

Před zdůrazněním některých duševních vlastností, které více korelují se zadlužením, je nezbytné zmínit i některé další údaje, jejichž souvislost s touto problematikou nemusí být vždy nutně zcela zřejmá. Některé z uvedených trendů potvrzují i výzkumy uvedené dále v této kapitole.

Příjem jedince, popř. jeho rodinný příjem, má na pravděpodobnost zadlužení zcela zásadní vliv. I pokud se vlivem různých nepříznivých okolností dostane jedinec do dluhů, vyšší příjem mu umožní nejen jejich rychlou sanaci, ale i snazší poskytnutí např. překlenovacího úvěru u bankovní instituce, získání výhodnějšího úroku, popř. i snadnější přístup k oddlužení apod. V opačném gardu pak vyznívají tyto skutečnosti u jedinců s nízkými příjmy, neboť jim naopak přístup k nastíněným výhodám komplikují. Navíc jsou to právě oni, kdo se logicky zadlužuje častěji (s výjimkou investičních dluhů – viz kap. 4.3.2).

Věk jedince vychází z výzkumů jako zásadní prediktor zadlužení (Caputo, 2012) – mladší lidé se zadlužují snáze a impulzivněji, nadto jim často chybí prostředky na zajištění vlastního bydlení, domácnosti, rodiny nebo podnikání. Pokud jim tyto prostředky neposkytne primární rodina, je v kapitalistických společnostech zadlužení celkem běžnou praxí (což ukazují i závěry praktické části této práce). Caputo (2012) dále zjistil i vysokou signifikanci *rasy* (běloši se zadlužují častěji než hispanci a afroameričané), nedomníváme se však, že by tyto závěry bylo možné aplikovat na středoevropské poměry.

Dalšími vlastnostmi, které snižují riziko zadlužení, *jsou zaměstnanost a manželství* (Caputo, 2012). Oba tyto ukazatele jsou navíc tím signifikantnější, čím jsou dlouhodobější. V případě zaměstnanosti je zřejmá souvislost s příjmy, u manželství pak vyšší stabilita rodinného prostředí, které může jedinci ve finančních potížích poskytnout sociální záchytnou síť. Navíc již existující dluhy odrazují jak od vstupu do zaměstnání, tak od vstupu do manželství. V prvním případě je důvodem neochota odevzdat věřitelům většinu příjmů a preference práce na černo ze strany dlužníků, v tom druhém pak neochota vystavovat společný majetek riziku postihu ze strany věřitelů nebo exekutorů.

Posledním významným demografickým ukazatelem, který v této souvislosti zmíníme, je *rodinná konstelace v primární rodině*. Jedinci vyrůstající v neúplných rodinách

jsou předlužením ohroženi významně více (Lyons & Fischer, 2006; Caputo, 2012), což je provázáno i s otázkou příjmu rodiny, který je u jednočlenných rodin podstatně nižší a nestabilnější. Zcela zvláštní kapitolou jsou pak děti vyrůstající v dětských domovech bez rodičů, které kromě celé řady negativních psychosociálních jevů ovlivňuje i riziko vstupu do dospělosti s dluhy bez vlastního zavinění. Problematika exekucí dětských dluhů je v současné době v České republice ožehavým politickým tématem (Kovalčík, 2019).

3.2 Zdravotní stav

Předlužení způsobuje dlouhodobý stres a ten se podepisuje i na zdravotním stavu dlužníka. Duševní nemoc samotná je významným rizikovým faktorem pro zadlužení (Thornhill, 2019). Nezřídka bývají (v České republice) finanční problémy jednou z hlavních nepříjemností, před kterými hledají někteří dlužníci útočiště na psychiatrických pracovištích s mírnějším režimem. Špatný zdravotní stav je rizikovým faktorem především kvůli ztrátě, podstatnému snížení pravidelného příjmu a problémům na to navazujícím (viz kap. 4.3.1. Ztráta příjmu). Největší rizika, která na jedince při náhlém zhoršení zdravotního stavu dopadají, naštěstí v evropských podmínkách eliminují poměrně nákladné systémy zdravotního pojištění. V zemích bez garantované péče znamená nemoc pro finance dvojí úder, jak na straně příjmové, tak na straně výdajové.

Poměrně podrobnou metaanalýzu zdravotního stavu dlužníka přinesli Richardson, Elliot a Roberts (2013), kteří uvádějí, že významné zadlužení jednotlivců značně koreluje se zneužíváním drog, sebevraždami, pokusy o sebevraždu a v menší, ale statisticky stále významné míře i s mentálními poruchami (speciálně zmiňují deprese, psychotické poruchy a neurotické poruchy) a problémy s alkoholem. Souvislosti s kouřením naopak statisticky prokázána nebyla. Některé z těchto vztahů jsou zmíněny i v další kapitole.

3.3 Závislosti

Všechny závislosti, respektive jejich uspokojování, zahrnují vysokou míru okamžité přidané hodnoty a v souladu se svou povahou negativní důsledek zahrnutý někde v různě vzdálené budoucnosti. Řada z nich je tvořena kombinací biologického a sociálního uspokojení. Pokud je tato budoucnost dostatečně abstraktní nebo odložitelná, lidská mysl se nechá velice ochotně oklamat představou, že okamžitý zisk z podlehnutí převažuje nad dlouhodobými náklady, a to i tehdy, pokud jedinec současně čistě rozumově vnímá, že bilance příjmů a výdajů nevyznívá v jeho prospěch (Zimbardo & John, 2008).

3.3.1 Návykové látky

Závislost na návykových látkách přináší problémy pro každou složku života závislých. V této pasáži se zaměříme na alkohol a nelegální drogy.

Nabízí se zajímavá paralela mezi rozvojem závislosti a cestou k předlužení (Rhode, 2018). Nikdo nemá v úmyslu stát se závislým/insolventním. První využití obvykle reaguje na potřebu řešit nenadálou a okamžitou situaci, postupně narůstá frekvence i objem užívání a s ní roste i nutná údržba, kterou je nutné vynaložit na nově vznikající stav. Postupně je čím dál těžší, zaměřovat se na dlouhodobé cíle a naprostou prioritu dostává řešení bezprostředních problémů, což znemožňuje komplexní vybědnutí z nežádoucí situace. Závislost/zadlužení dále a dále bobtná a i když potřeba setrvává, v určitém okamžiku nastane situace, kdy přestane fungovat zásobování z vnějšího světa. Tím se celý systém zhroutí nebo začnou dramaticky růst náklady na jeho udržení. Krize nakonec končí kolapsem - fyzickým, psychickým, sociálním nebo finančním.

Alkohol je v naší společnosti nejčastěji užívaná a tolerovaná droga s tlumivými účinky. Její zneužívání se týká významného procenta populace, jeho přesné určení záleží na tom, jak velký rozsah konzumace označíme jako problematický. Z hlediska našeho tématu nelze jednoznačně určit, zda bývá nadměrná konzumace alkoholu spíše prediktorem či důsledkem zadlužení. Korelace mezi nadměrnou konzumací alkoholu a rizikem zadlužení není překvapující, o něco zajímavější je zjištění vztahu konzumace, socioekonomického statusu a negativních dopadů pití alkoholu podle Collins (2016). Jak vyplývá z metastudie, lidé s nižším ekonomickým statusem trpí negativními následky konzumace alkoholu více i v porovnání s jedinci, kteří sice pijí více, ale jejich socioekonomický status je vyšší.

Uživatelé *zakázaných návykových látek* se setkávají ještě s jedním specifickým typem problému. Jejich dluhy vznikají při nelegálním obchodu a proto i následné vymáhání a postihy za prodlení rozhodně nerespektují normy chránící spotřebitele⁶. Obecně postupují skupiny dealerů dvěma odlišnými způsoby, jejichž užití záleží na situaci. V některých případech volí *konfliktní* vymáhání, které zahrnuje vyhrožování, agresivní chování a fyzické útoky, jindy nabízejí *kooperativní* řešení spočívající v tom, že dlužník nebo jeho rodina

⁶ Při vyhledávání podkladů o souvislosti mezi dluhy a drogami lze na internetu najít velké množství informací o tom, jak drogoví dealéři nekompromisně vymáhají své pohledávky u svých „klientů“ bez ohledu na jejich výši, a to nejen na dlužnících, ale na celých jejich rodinách. Překvapivé nejsou ani tak jednotlivé vymáhací praktiky a neústupnost těchto věřitelů, ale hlavně skutečnost, jak velká část těchto článků komentuje situace v Irské republice.

mohou dluh umořit prostřednictvím protislužby. Ta často souvisí s drogovou trestnou činností a může zahrnovat přechovávání nelegálního zboží a zbraní, jejich distribuci, zneužití pravomoci, pašování, ale i násilnou a majetkovou trestnou činnost nebo prostituci (Moeller & Sandberg, 2017).

3.3.2 Gambling

Patologické hráčství je závislost na hazardních hrách pod vidinou snadného a rychlého zisku peněz. V České republice je takto závislé přibližně 1 % populace a dalších zhruba 5 % trpí problematickým hráčstvím, přičemž se jedná čtyřikrát častěji o muže než o ženy a osmkrát častěji o jedince romské národnosti, než kolik činí populační průměr (Výroční zpráva o hazardním hraní v České republice v roce 2017). Na 44 % procent patologických hráčů jsou uvaleny exekuce a zadluženo je jich cca. 90 %.

Gambling samotný představuje pro hráče dvě hlavní a přímé hrozby. Tou první je ztráta financí, tou druhou pak ztráta času⁷. Časová ztráta se projevuje mj. v absenci jiných snah o výdělečnou aktivitu, zde však nelze přehlédnout, že u významné části hráčů nedostatek jiných příjmů hráčství předchází, není jeho důsledkem. Další navazující obtíže, jako rozpad rodiny, trestná činnost nebo další psychické problémy jsou obvykle následky dvou výše zmíněných neduhů.

Zadlužení tak zůstává hlavním přímým důsledkem gamblerství. Battersby a kol. (2006) zjistili u gamblerů, kteří se v důsledku své závislosti ocitli v dluzích, že se plné čtyři pětiny někdy zabývaly myšlenkami na sebevraždu, a u 30 % dokonce zaznamenali i sebevražedné chování. Patologické hráčství podle nich nekoreluje s depresi, z hlediska sebevražedných úvah a jednání je však stejným nebezpečím jako jiné, i závažnější duševní poruchy.

3.3.3 Další závislosti

Další závislosti psychického charakteru (na jídle, sexu, bolesti, počítačích⁸ a mnoho dalších) nemají tak přímý a dramatický dopad na finanční situaci jedince. Mohou být spojeny s jistými finančními výdaji, větším problémem však bývá investovaný čas. Nejčastěji problém nastává tam, kde se jim závislí oddávají do té míry, že již nejsou schopni zvládnout zároveň i výdělečnou činnost a postupně ani běžný sociální život (nikoli nutně v tomto

⁷ O otázce rizik spojených s napojením na problematické sociální skupiny se zpráva o hazardním hraní přímo nezmiňuje.

⁸ Závislost na počítačových hrách není gambling, byť se tak často označuje.

pořadí). Zadlužením je pak dočasně možné zajistit náklady na běžný provoz jedince nebo jeho rodiny. Specifickou výjimkou je workoholismus, který koreluje se zaměřením na ekonomické zabezpečení (Harpaz & Snir, 2003), přestože se zpravidla nejedná o primární motivaci takto závislých.

3.4 Vybrané psychologické vlastnosti dlužníků

Smyslem praktické části této práce je ověřit, zda existuje statisticky významná odchylka v psychických vlastnostech dlužníků od psychických vlastností jedinců bez zadlužení. V následující kapitole se zaměříme na některé vybrané vlastnosti nebo prvky, u kterých již byla souvislosti v minulosti zkoumána. Nezbyvá prostor pro všechny vlastnosti, užíváme proto srovnávací kapitoly podle Limerick a Peltiera (2014), kteří vyjmenovávají některé aspekty zařaditelné dle jejich názoru do pojmu *sebekontroly* jako nadřazené kategorie.

3.4.1 Impulzivita

Impulzivita značí tendenci reagovat okamžitě a na základě nejbližše dostupných podnětů, bez hlubšího rozmyšlení nebo zvažování následků bezprostředního chování. Snahy o její definici se obvykle neobejdou bez pojmů s určitým negativním zabarvením – prchlivost, vznětlivost, podléhání náhlým pocitům (Hartl & Hartlová, 2010), nepřiměřenost, riskantnost a předčasnost. Opakem bývá zpravidla uvážlivost nebo rozvážnost – termín spíše pozitivně zabarvený, ovšem nikoli nutně v každém sociálním kontextu. Z hlediska zadlužení je relevantní impulzivní, popř. kompulzivní (nutkavé) nakupování, které bývá příčinou nezanedbatelného procenta zadlužování.

Intuitivní závěr napovídá, že impulzivita souvisí s kompulzivním, neplánovaným a nesystémovým nakupováním bez ohledu na rozpočet a že negativně koreluje se sebekontrolou. V kontextu zadlužení tuto teorii potvrdili Achtziger a kol. (2015) na německé populaci. Četnost kompulzivního nakupování se podle citovaného kolektivu autorů vztahuje i k některým základním demografickým údajům, konkrétně věku a pohlaví. Impulzivně nakupují jednoznačně častěji ženy než muži, ovšem ještě výraznější je věkové kritérium – mladší lidé nakupují impulzivně častěji než starší jedinci.

3.4.2 Locus of control⁹

Presvědčení o tom, zda je člověk pánem vlastního osudu, nebo se jeho život odvíjí v důsledku vnějších okolností, patří mezi podstatné činitele, které ovlivňují vnímání životních událostí. *Externisté* spatřují dominantní část faktorů ve vnějších činitelích, *internisté* mají za to, že tyto okolnosti jsou schopni ovlivňovat spíše oni sami. Jedinci jsou přitom rozprostřeni na škále a inklinují spíše k jednomu, nebo ke druhému pólu i v závislosti na konkrétní situaci, vyhraněné případy jsou výjimečné (Nakonečný, 2009).

Pinto, Mansfield a Parente (2004) provedli výzkum mezi uživateli kreditních karet ve studentském věku. Zjistili, že jejich vnímání locus of control (LOC) se nikterak statisticky neliší od běžné populace, existují však signifikantní rozdíly mezi uživateli, kteří užívali kreditní kartu pouze občas, a těmi, kteří využívají prostředky/zadlužení prostřednictvím kreditní karty pravidelně každý měsíc. I závěry Limerick a Peltiera (2014) a Caputa (2012) směřují k tomu, že externisté používají kreditní karty častěji, činí zásadnější rozhodnutí ohledně svých financí, nakupují impulzivněji a častěji přecherávají svůj účet do té míry, že se jim nepodaří vyrovnat všechny své dluhy v horizontu nejbližšího pravidelného měsíčního příjmu.

Zároveň však autoři dospívají ke zjištění, že osoby s větší mírou externality LOC mají tendenci celkovou výši svých dluhů více tajit (nebo přinejmenším zkreslovat), a také navyšovat své dluhy na úkor statusové spotřeby – tedy takové, která je z vnějšího pohledu přiřadí mezi příslušníky požadované sociální skupiny.

3.4.3 Materialismus/sociální status

Nakupování a na něj navázané zadlužování slouží rovněž jako nástroj k udržení nebo prezentaci požadovaného sociálního statusu. Touha po prezentaci takového sociálního statusu je u každého jedince odlišná a škála priority variuje od zcela minimálního zájmu po maximální prioritu. Chaudhuri a kol. (2011) upozorňuje na postupný rozvoj dostupnosti atributů sociálního statusu, který umožnila technologická revoluce. Postupně tak přestaly být výsadou elit a staly se v omezené míře dostupnými celé populaci. Tato dostupnost je však dvojsečná - některé statky, které byly ještě před stovkou let pro většinu obyvatel zcela nedostupné, se díky své dostupnosti staly přímo vyžadovanými¹⁰. Již na samém konci

⁹ Termín považujeme za srozumitelný a v českém prostředí lépe uchycený než české „místo kontroly“.

¹⁰ Nárok společnosti na pořízení statusových věcí, které nejsou pro všechny snadno dostupné, není jen otázkou 21. století rozvoje kapitalismu a spotřební elektroniky – účast v tanečních očekává nemalou a zbytnou investici do společenského oblečení, lyžařský kurz zase do vybavení a zimního oblečení.

devatenáctého století (1899) Thorstein (Veblen) toto chování popsal a ve značné míře i předpověděl jeho rozvoj pod pojmem *demonstrativní spotřeba*.

Směs vnitřního a vnějšího tlaku na tento typ spotřeby (nákupu) vede k rostoucímu stresu, který nelze snadno přejít nadhledem nad jedním z těchto požadavků jednoduše proto, že pokud se o to jedinec pokusí, zůstane pod tísnivým tlakem toho druhého. Kapaller a Schütz (2014) jdou ve svých závěrech ještě dál, když tvrdí, že je to právě postupné bohatnutí široké populace, které způsobuje, že roste i cena nákladů pro demonstrativní spotřebu a tím se znovu stává relativně nedostupnou. Jinými slovy, demonstrativní spotřeba prochází sama určitou inflací, a to nejen co do své ceny, ale i do statků samotných, které postupně ztrácejí svou statusovou hodnotu. Tento fenomén jen potvrzuje skutečnost, že boj o vyšší sociální status je *hra s nulovým součtem* – postup jednoho ve společenském žebříčku musí být z podstaty věci vždy nutně kompenzován poklesem jiného.

Přímou souvislost inklinace k materialismu a snahy prezentovat sociální status vůči zadlužení zjistili ve své práci i Ponchio a Aranha (2008), kteří se zaměřili na výzkum dluhů u chudších společenských vrstev. Náklonnost k materialismu a sociální statkům má vliv na riziko zadlužení a také vytváření splátkového plánu (schopnosti splácet), i když kritéria jako výše příjmu hrají daleko podstatnější roli. I tento výzkum poukázal na vliv demografických faktorů – tedy zejména na souvislost materialismu (a zadlužování) spíše s nižším věkem. Pohlaví hraje diskutabilní roli – ženy vycházejí z těchto výzkumů jako náchylnější skupina obyvatelstva, ale jen s nízkou signifikancí. Jiní výzkumníci tuto tendenci vůbec nezaznamenali.

3.4.4 Finanční úzkost

Finanční úzkost popisují Shapiro a Burchell (2012) jako psychosociální syndrom, při kterém mají jedinci nezdravý a komplikovaný vztah k evidenci a nakládání s vlastními finančními prostředky. Nadměrné výdaje, zatajování dluhů, nadměrná podpora potomků, to vše může být jen jedním z různorodých projevů nevhodného vztahu k penězům, který je pod tuto poruchu zahrnován. Další představuje např. přílišná spořivost, nepřiměřené investování nebo i nepřiměřená kontrola výdajů celé rodiny. Samotná obecná úzkostná porucha zvyšuje riziko finančních potíží jedince až o 25 % (Bogan & Fertig, 2017).

Z výzkumu Limericka a Peltiera (2014) plyne, že ač formy projevu nejsou vždy stejné, finanční úzkost vede častěji k zacyklení impulzivních nákupů a intenzivních pocitů vlastního selhání, neochoty postavit se své skutečně finanční realitě, vnímané nevědomosti

a dalšího navyšování stresu. Vzhledem k hlubokému propojení finanční úzkosti a zadlužení je však obtížné určit, který z prvků je příčina a který z nich následek.

3.4.5 Priority dlužníků

Dominick, Widmar, Acharyaa Bir (2018) srovnávali pět kategorií výdajů a jejich prioritu mezi spotřebiteli z hlediska nutnosti finančních výdajů, kvůli kterým jsou ochotni převzít dluh. Naprostá většina respondentů přitom považovala za nejpodstatnější položku bydlení, s mírným odstupem následovaly náklady na jídlo a stravování, s větším odstupem pak náklady na péči o zdraví a na dopravu. Nejnižší prioritu přidělili respondenti nákladům na péči o děti.

Vyvažování jednotlivých finančních zájmů musí zohledňovat objektivní i subjektivní preference a často přináší nesnadná dilemata. Typickým příkladem je rozhodnutí, zda splácet nejprve menší dluh s menším úročením a rychle tak snížit počet věřitelů, nebo se zaměřit na větší dluh s větší hodnotou RPSN a dosáhnout tak minimalizace nákladů na údržbu osobního dluhu. Nadto vstupují do hry další okolnosti prostupující celý život jedince, jako je vyvážení soukromého a pracovního života, ochota podstoupit vyšší pracovní zatížení, udržení vyšší životní úrovně a mnoho dalšího. Co nejrychlejší umoření všech dluhů na úkor všech dalších složek života určitě nelze doporučit jako optimální variantu (Lowry, 2019).

3.4.6 Vnímání času

Teorie vnímání času je založena na předpokladu, že individuální vnímání plynutí času ovlivňuje jednání, emoce a obecné vnímání jedinců. Tuto teorii zkoumá psychologie už přes 70 let a v současné době existuje řada různých pojetí a teorií (Pavelková a kol., 2010). Z uvedené kategorie vnímání vychází i praktická část této práce, neboť předpokládáme, že preference některé z časových rovin souvisí s rizikem předlužení jedince.

Podle konceptu Zimbarda a Boyda (1999) funguje mysl na principu konstruování a individuálního vnímání psychologického času. Mysl strukturuje zážitky do kategorií minulosti, budoucnosti a přítomnosti, přičemž pouze přítomnost je založená empiricky na působících podnětech – minulost a budoucnost zde vystupují jako kognitivní konstrukty. Teorie časové perspektivy vychází z předpokladu, že lidské vnímání, jednání a rozhodování podstatným způsobem ovlivňuje, jakým způsobem má každý jedinec uvedené kategorie nastaveny, zejména zda upřednostňuje rozhodování na základě uspokojení potřeb přítomnosti, nebo na základě zkušeností z minulosti a očekávání od budoucnosti.

Autoři se dále domnívají, že optimální životní strategie využívá všechny tři časové roviny ve vzájemné rovnováze. Přesto (nebo možná právě proto) však teorie předpokládá, že každý jedinec inklinuje k preferenci jedné ze třech časových kategorií a tím pádem i k podceňování dvou ostatních. Časová orientace patří mezi relativně stabilní osobnostní charakteristiky, je to však naučený rys a proto se může během života měnit, většinou však neprobíhá na vědomé úrovni (Zimbardo & Boyd, 1999).

3.5 Vyhýbavé chování

Jak je naznačeno i v dalších kapitolách, jedním z častých momentů, které mají podíl na předlžení jedince, je i rezignace na řešení vlastních financí a snaha o únik od finanční reality. Právě sem patří nevybírání pošty, vyhazování složenek a další korespondence, neotevírání a mazání e-mailů a SMS, ignorování obálek bez ohledu na barvu jejich pruhu nebo vyhýbání se sociálnímu kontaktu s rodinou a přáteli, kteří se ocitli v roli věřitelů. Je zřejmé, že taková strategie nemůže vydržet dlužníkovi trvale a skončí návštěvou exekutora.

V další fázi se dlužníci zpravidla uchylují k fintám, které mají postup věřitelů oddálit a v České republice mají nejčastěji povahu boje s exekutorem¹¹. Častý bývá převod adresy trvalého bydliště na obecní úřad, předstírání, že dlužník nebydlí na své skutečné adrese (že je tam pouze na návštěvě) nebo poněkud cynická naděje, že exekutor pohledávku vymůže po spolubydlících nebo příbuzných dlužníka. Nastíněné jednání však zapříčiní spíše definitivní rozpad rodinných a dalších sociálních vztahů dlužníka, protože legislativa si dnes s těmito úskoky dokáže v řádu měsíců poradit. Navíc tím dlužník ztrácí informace o svých závazcích (pošta) a jakoukoli důvěryhodnost v očích věřitelů. Ani záchranná brzda v podobě podání návrhu na oddlužení exekuce nestaví, pouze odloží¹² (Salmon, 2012).

Dramatickou, ale bohužel celkem funkční metodou, jak výrazně odložit splácení svých dluhů, je trvalé vycestování do zahraničí. Legislativa Evropské unie umožňuje relativně flexibilní vymáhání dluhů bez ohledu na zemi pobytu dlužníka, vyžaduje však nadstandardní aktivitu věřitelů, kteří ji zpravidla nejsou schopni vyvinout. I dohledání dlužníka představuje větší problém, neboť zadlužení není v žádném státě EU trestný čin a

¹¹ Tyto praktiky jsou vysoce národně individuální a jejich užití se liší podle právního řádu konkrétní země.

¹² Exekutor pak vyčkává, zda dojde oddlužení (po pěti letech) do zdárného konce. Pokud ano, dluhy zaniknou, pokud ne, všechny exekuční příkazy se začnou znovu vykonávat. Trvajícím exekučním příkaz brání dlužníkovi i v oddlužení nakládat s obstavenými účty nebo majetkem.

místní orgány tak vyvíjejí při dohledávání adresy nebo příjmů dlužníků jen zcela minimální aktivitu.

Záměrná nevědomost vede také k tomu, že se dlužníci obracejí s žádostí o pomoc na poradny, advokáty, soudy, věřitele, rodinu a vůbec kohokoli, kdo by jim mohl pomoci situaci zvládnout, až ve chvíli, kdy již jejich dluhy narostly takovým způsobem, že je není možné vyřešit splátkovým kalendářem nebo jinou přiměřenou metodou (Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2015). Často jde i o stav, kdy už dluhy není možné řešit ani prostřednictvím oddlužení, neboť příjmy a majetek dlužníků nepostačují ani na úhradu relevantní části všech dluhů¹³.

3.6 Dlužnický narativ

Zadlužení je nepříjemná psychosociální situace, se kterou se musí osobnost dlužníka určitým způsobem vypořádat. Během každodenního pracovního kontaktu s dlužníky lze vypořádat určité ustálené vzorce chování a způsoby komunikace, a to zejména při vyprávění o své minulosti, která dle jejich názoru k zadlužení vedla¹⁴. Existují dokonce internetové stránky, které tyto příběhy cíleně schraňují¹⁵.

Vezmeme-li v potaz, že všechny tyto příběhy se zakládají na objektivní pravdě, dojdeme k závěru, že historie naprosté většiny osobních zadlužení se skládá ze směsi situačních neštěstí, zavrženíhodného jednání osob, které přišli do styku s dlužníkem, a nešťastných rozhodnutí dlužníka, které byly však s ohledem na konkrétní okolnosti naprosto pochopitelné. Společenská atmosféra přitom zdůrazňuje a posiluje představu o dlužnících jako o obětech systému a o věřitelích jako o vypočítavých institucích bezohledných k lidem a jejich důstojnosti.

Pokud ale dlužníci neprezentují svou historii přesně, pak buď lžou, nebo je klame vlastní paměť. Zastavíme se u ní na okamžik. Paměť je schopnost uchovávat a používat informace o předchozích zkušenostech. Rozpadá se na procesy zapamatování, uchovávání a vybavování. Ke změnám vzpomínek pak dochází především v důsledku zapominání a autosugescí. U autosugesce můžeme ještě rozlišit, zda jedinec cíleně lže a postupem času si vlastní nepravdy zvnitřní (dostatečně omílaná lež se stává pravdou), nebo zda si výklad

¹³ Tento problém zná stejně dobře i medicína, poradenská terapie, právo a v podstatě každý myslitelný poradenský obor.

¹⁴ Tato kapitola vychází z osobní zkušenosti s komunikací s osobami, které se aktivně potýkají s dluhy a předlužením.

¹⁵<http://www.datig.net/recovery-stories.html>

vlastních vzpomínek podvědomě posouvá do pozice, ve které se mu jeví přijatelněji (Eysenck & Keane, 2008). V řešené situaci dlužníka by bylo nesmírně těžké analyzovat, v jaké míře se vůbec jedná o nepravdu, v jaké míře je záměrná a v jaké míře jde jen o podvědomou autosugesci, nemluvě o tom, že nové dílčí vzpomínky mohou být přijímány i z vnějších zdrojů. Naprostá většina dlužnických narativů má přitom pravdivý základ, který bývá pouze doplněn, nebo naopak na příhodných místech zkrácen.

Teorii o zkreslování faktů nahrává i zjištění, že staré vzpomínky neprocházejí náhradou za nové, ale jsou do nich zapouštěny nové a nové prvky, přičemž i drobný detail může často změnit celé vyznění zážitku. Podle neurologického výzkumu (Nader a kol., 2000) revize myšlenek funguje dokonce tak, že vyvolání určité konkrétní vzpomínky do operační paměti ji otevírá pro možnou revizi, aby se následně uložila ve změněné podobě. Ač to citovaný výzkum neprokazuje, dá se logicky očekávat, že čím častěji je empiricky nezpevňovaná vzpomínka vyvolávána a otevřena k modifikaci, tím více roste riziko jejího zkreslení.

Na vnímání sama sebe jako oběti systému pak logicky navazuje požadavek na udělení výjimek, privilegií a individuálního přístupu ze strany institucí. Ty však nejsou nad zákonný rámec na změnu přístupu a promíjení povinností dlužníků připraveny, a to ani v případech, které by svou mimořádností jistě takový postup skutečně odůvodňovaly. Tím méně pak v situacích, kdy se podstatná část nestandardních prvků v jednotlivé dlužnické kauze nachází pouze v subjektivním vnímání dlužníka. Stejně se instituce zachová, pokud dlužník sice má objektivní důkazy o mimořádných okolnostech ve své dlužnické historii, ty jsou ale takového rázu, že i přes jejich nepochybný význam pro dlužníka zůstávají pro instituce irelevantní.

Při koncipování této práce nebylo možné vyhnout se úvahám, zda by byl dlužnický narativ vhodným tématem výzkumné části. Nakonec jsme však zvolili příbuzné téma, a to zejména proto, že narativ je směsicí subjektivních a objektivních prvků a jeho tvorba pouze částečně vědomá a částečně nevědomá, což vede k mimořádně obtížnému výzkumnému uchopení, které by patrně vyžadovalo spíše kvalitativní zkoumání.

3.7 Dluhová spirála

Dluhová spirála (někdy také dluhová past) je stav osobních nebo rodinných financí, které jsou předlužené v takovém rozsahu, že zatížení inklinuje k cyklickému zhoršování a bez vnějšího zásahu směřuje ke kolapsu. Typicky dlužník není schopen hradit všechny své splátky řádně a včas, v důsledku čehož narůstá penále a poplatky u starých dluhů. Ty dlužník

umožňuje prostřednictvím nových půjček sjednaných za horších podmínek, to vše za postupného nárůstu počtu dluhů i věřitelů (King & Parrish, 2007).

Dluhovou spirálu zpravidla živí vnější nebo vnitřní příčiny, popřípadě obě současně. *Vnitřní příčiny* leží v praxi řetězených půjček a zhoršujících se podmínek, jak co do úroků a poplatků, tak i co do solidnosti věřitele. Tímto způsobem se dluh sám aktivně rozrůstá. *Vnější příčiny* fungují spíše jako spouštěče, jedná se o jednorázové nečekané výdaje nebo výpadky v příjmech, které přimějí jedince řešit okamžitý problém sjednáním půjčky, jejíž splácení je nad jeho síly.

Vnější zásah do dluhové spirály je od určitého rozsahu zadlužení jejím jediným řešením. V České republice se v současné době jedná o silně politizované téma (viz kap. 4.5 Krize předlužení v ČR). Řešení hledá politická reprezentace v co nejdostupnější formě oddlužení, které by umožnilo předluženým jednotlivcům návrat do ekonomického života. Na těchto změnách nepanuje celospolečenská shoda, přesto i jen její očekávání ovlivňuje chování dlužníků. Trvalým problémem stávající i navrhované úpravy je právě plošnost řešení a neschopnost zohledňovat dostatečně individuálně situace a historie jednotlivých dlužníků.

4 Vznik a průběh dluhu

Finanční závazek nevzniká proto, že by jedinec, který dluhy dosud nebyl zatížen, náhle zatoužil po změně své finanční situace. Zadlužení je vždy prostředek, nikoli účel. Primární zadlužení obvykle spočívá v nedostatečném uspokojení některé z vyšších či nižších potřeb. Jedinci se přitom nechovají jen ekonomicky rozumně (jako *homo economicus*). Jejich chování ve vztahu k penězům se častokrát vysvětluje jen velice obtížně kvůli komplexnosti motivace (Lea a kol., 1994). Dosud není příliš prozkoumána korelace mezi společenskou přijatelností zadlužení a typem potřeby, která byla v souvislosti se vznikem zadlužení uspokojována.

4.1 Kulturní srovnání s USA

Významná část výzkumů, jejichž závěry jsou uvedeny v této práci, byla založena na práci s respondenty v USA. V oblast zadlužení spotřebitelů se ale americká a evropská kultura poměrně výrazným způsobem liší. Snažíme se proto zmiňované závěry omezit pouze na společné aspekty. V následujících odstavcích vytkneme hlavní odlišnosti.

Velká část studentů v USA je zatížena tzv. *studentskými půjčkami* (student loans). Studium v USA je finančně náročnější - na řadě univerzit je nutné platit poměrně vysoké školné, pokud se student nezapojí do některého ze stipendijních programů. Pro řadu studentů je vyloučené skloubit studium s různými příjmy. Studentské půjčky jsou běžným produktem a studenti je mohou začít splácet až poté, co ukončí studium a zahájí svou profesní kariéru s očekávaně vyšší mzdou nebo platem (Mueller & Yannelis, 2018). Pokud však ve stejnou dobu založí rodinu a zatíží se hypotékou, může to splácení studentské půjčky výrazně zkomplikovat.

Dalším fenoménem, který nemá stejnou podobu v USA a v Evropě, jsou *hypotéky* (mortgage loans). Institut hypotéky známe samozřejmě i v českém prostředí, ty severoamerické jsou však spojeny s mnohem vyššími investičními riziky. Trh s nemovitostmi v USA totiž podléhá podstatně větším turbulencím (Grovenstein a kol., 2005); což bylo mimo jiné i jednou z prvotních příčin ekonomické krize na konci poslední dekády. Nezřídka tak dochází k situacím, kdy pořízený byt nebo dům rychle ztratí hodnotu. Navzdory tomu, že dlužník několik let splácel, okamžitý prodej nemovitosti nestačí ani na pokrytí jistiny původního hypotéčního úvěru (mortgage underwriting).

Třetím rozdílným prvkem je využívání *kreditních karet* a kontokorentu. V češtině se pojem „kreditní karta“ vžil pro jakoukoli platební kartu, kterou vydává banka a která umožňuje bezhotovostní platby v provozovnách i na internetu. Ve skutečnosti se však ve většině případů jedná o karty debetní¹⁶. V USA jsou kreditní karty užívané častěji a jejich používání a čerpání úvěrů, které není pokryto z následujícího příjmu, je jedním z častých důvodů osobního bankrotu (Wiener, a další, 2007).

Konečně je nutné zmínit ještě *dluhy za zdravotnické služby* (medici debts). USA neznají systém povinného zdravotního pojištění tak, jak funguje v zásadě v celé Evropě. Jakýkoli zdravotní zákrok proto musí nepojištění Američané hradit z vlastních zdrojů. Z logiky věci bývají nepojištění zejména ti, kteří si zdravotní pojištění nemohou dovolit. Dluhy za zdravotnické služby nebývají hlavní příčinou osobního bankrotu, ale často jde o výdaj, který je pro rozpočet jen těžko kompenzovatelný, neboť zdravotní potíže nezřídka vyústí ve ztrátu příjmu (Sullivan a kol., 1999). Dluhy za zdravotnické služby mělo např. v roce 2007 v USA těžko uvěřitelných 79 milionů obyvatel, což je více než 25 % tehdejší populace. Poněkud paradoxně je takto zadluženo 41 % lidí v produktivním věku a pouze 19 % osob starších 65 let (The Commonwealth Fund, 2008).

Z uvedených údajů plyne, že zadlužení je v USA o něco rozšířenějším fenoménem než v ČR a v mnoha ohledech je běžnou a nezbytnou součástí života. Otázkou zůstává, zda se český tržní systém bude vyvíjet stejným směrem, jestli můžeme v dalších letech očekávat rozvoj podobných tendencí, nebo jde o trvalou kulturní odlišnost.

4.2 Psychosociální okolnosti vzniku dluhu

Robert Wagmiller (2003) poukazuje na skutečnost, že zadlužení narůstá především u nízkopříjmových rodin. Specifikuje přitom podmínky, které vytváří základní bezpečné ekonomické zázemí rodiny, a to sice (i) stálý a předvídatelný příjem, který dostačuje na pokrytí základních (nezbytných) výdajů a potřeb; (ii) úspory a majetek (auto¹⁷ atp.) – což připadá v úvahu pouze tehdy, pokud jsou zajištěny aspoň nezbytné výdaje; a (iii) sociální kapitál, který zahrnuje vzdělání, zkušenosti, dovednosti a síť profesních známostí. Můžeme

¹⁶ Debetní karta opravňuje k platbám z aktivního zůstatku na vlastním účtu. Kreditní karta poskytuje (revolvingový) úvěr, který je za ideálních podmínek v krátké době doplacen, např. z následující mzdy. Typickým prvkem úvěru z kreditní karty je bezúročné období, které zpravidla trvá několik desítek dnů, a vysoké úroky často přes 15 % p.a., které se začínou načítat, pokud není kreditní účet ve smluvní lhůtě vyrovnán.

¹⁷ Otázka vlastnictví auta je dobrým příkladem kulturního rozdílu. Zatímco v ČR je jeho význam srovnatelný napříč kraji, v USA existují lokality, kde je život bez osobního automobilu velmi obtížný (venkov a předměstí), a naopak místa, kde má pro člověka jen minimální využití (zejména centra velkých aglomerací).

jistě namítnout, že auto nebo luxusnější spotřební zboží vlastní mnohdy i lidé, jejichž příjem nepokryje ani základní potřeby. Tyto disproporce mají často původ buď ve specifických životních či pracovních potřebách, nebo právě v turbulentní finanční historii jedince (důraz na stálost příjmu).

Sweet, Kazawa a McDade (2018) se ve své práci zaměřili na otázku, zda existují specifické vlastnosti u osob, které přijímají krátkodobé a překlenovací půjčky. Ty jsou v USA (stejně jako donedávna v České republice) doménou nebankovního sektoru, nezřídka s lichvářskými rysy. Zjistili, že jedinci využívající tento typ služeb mají vyšší hodnoty body mass indexu, větší obvod pasu a častěji si stěžují na obtíže v oblasti duševního zdraví, sexuální aktivity a úzkosti. Autoři jdou tak daleko, že přijetí krátkodobého úvěru považují za zdravotní rizikový faktor, který lze diagnosticky využít.

Výzkum Almenberga a kol. (2018), testovaný na švédské populaci naznačuje velice zajímavý vztah vlivu rodiny na subjektivní vnímání dluhu. Konstatuje poměrně výraznou negativní korelaci mezi vztahem dětí a rodičů k zadlužení. Podle citovaného výzkumu se vztah k zadlužení jednotlivce celkově zlepšil (tj. vzrostla tolerance) u osob narozených v šedesátých letech a později. Děti konzervativnějších rodičů vidí v zadlužení daleko menší problém než jejich nejbližší předkové. Pozoruhodné je, že tento vztah platí i v opačném gardu – pokud byli rodiče k zadlužení benevolentnější, jejich děti dluhy spíše odmítají. S ohledem na výše citovanou generační obměnu je možné, že výsledky plynou spíše z postupného vývoje společnosti, než z individuálních konstelací v jednotlivých rodinách.

4.3 Důvody pro vznik zadlužení

4.3.1 Ztráta příjmu

Jak popíšeme dále, rozpočet jedince se obvykle skládá z malého množství vyšších příjmových položek a většího množství malých výdajových položek. Často bývá příjmová položka jen jedna (mzda, plat, důchod apod.). Ztráta pravidelného příjmu má tak zcela zásadní vliv na osobní rozpočty.

Důvody zadlužení jsou různé: propouštění, ztráta zakázek pro podnikatele, zdravotní komplikace, nutná péče o dítě nebo jiného člena rodiny. Na psychiku jedince má samozřejmě zásadní vliv to, jak subjektivně vnímá důvody ztráty výdělku – tedy šlo-li převážně o vlastní zavinění, nebo spíše souběh vnějších okolností, kterým nebylo možné vzdorovat. Je zřejmé,

že na subjektivní posouzení situace bude mít zásadní vliv jeho nastavení těžiště řízení (kap. 3.4.2. Locus of control) externím nebo interním směrem.

Elhartův výzkum (2012) poukázal na klíčový rozdíl v motivaci, se kterou přistupují jedinci k řešení náhlé ztráty příjmu. Jako rozhodující se ukazuje systém sociálního zabezpečení aplikovaný v jejich domovském státě. Ve státech s minimální zachytnou sociální sítí (USA) se lidé spoléhají především na vlastní úspory a pomoc vlastní rodiny, v zemi se štedřejší sociální politikou (zde SRN) jedinci spoléhají právě na zajištění ze strany státu, municipalit a sociální podpory.

Tuto problematiku popularizují americké články, ve kterých se objevuje doporučení na vytvoření osobního *záchranného fondu* pro každého výdělečně činného člověka. Význačná není ani tak tato idea, jako hlavně výše doporučené sumy, která by se ideálně měla blížit půlročnímu příjmu každého jedince. Jako naprosté minimum bývá uváděna částka 1.000 – 2.000 USD (Ramsey, 2019, a Sullivan a kol., 1999, a další). I české zdroje zmiňují nutnost zřízení určitého finančního polštáře, v americkém kontextu však nikdy nechybí upozornění, že budování záchranného fondu má mít z ekonomického hlediska vždy přednost před splácením dluhů u institucí. Uvedený postup bývá zdůvodněn ochranou před nečekanými výdaji, které by jinak musely být řešeny dalšími půjčkami za mimořádně nevýhodných podmínek. Odlišná situace pak nastává u dluhů mezi rodinou a přáteli, u nichž prodlení (na rozdíl od institucí) může zapříčinit ještě mnohem vážnější než jen finanční škody.

4.3.2 Investiční dluhy

Zvláštní a v mnohém specifickou kapitolu tvoří závazky, které na sebe lidé neberou kvůli akutnímu nedostatku, ale s dlouhodobým investičním záměrem. Jedná se především o hypotéky, lze sem zařadit i pořízení auta na úvěr nebo leasing. V rozšířeném významu může jít i o investici do vzdělání, ať už individuálního, nebo ve prospěch vlastních dětí.

Takový dluh lze považovat za investici, pokud (i) pořízená hodnota dá vzniknout nějakému zisku / zajistí úsporu v době před splacením pořizovací ceny a/nebo (ii) po doplacení celé ceny takto pořízená hodnota v nezanedbatelné míře přetrvává. Pořízenou věcí bývá dluh zpravidla také zajištěn. V praktické části této práce tento typ zadlužení systematicky oddělujeme od nezajištěných dluhů.

V některých případech je velmi nejasné, zda jde ještě o investiční dluh. Takovým hraničním příkladem může být využití neopakovatelné nabídky, která se jedinci naskytne. Pokud sjednaný obchod přináší jasný ekonomický profit, mnohdy zahrnuje také zvýšené riziko, že se dlužník stane obětí podvodu. Jiným, podle našeho názoru již velice kontroverzním příkladem, je investice do vylepšení vlastního vzhledu kosmetickým zákrokem (Hrubý, 2017).

4.3.3 Neočekávané výdaje

Nečekaným výdajům čelí občas každá domácnost. Obvykle nezpůsobují zadlužení samy o sobě, fungují spíše jako pomyslná hranice, při které již tak napnutý osobní rozpočet začne nutně potřebovat první pomoc v podobě půjčky nebo překlenovacího úvěru. České domácnosti nejsou na tento typ výdajů dlouhodobě připraveny. Podle statistiky ČSÚ (2018) si přes 28 % českých domácností nemůže dovolit neočekávaných výdaj přesahující 10.000,- Kč a ačkoli naprostá většina občanů ČR považuje za důležité vytvářet si pro tyto situace finanční rezervu, mnoho jich vůbec nespoří, zejména mladší občané ve věku do 34 let.

Za krátkou úvahu stojí i samotný obsah termínu *neočekávaný výdaj*. Pant (2019) upozorňuje, že náklady na údržbu vlastněných věcí lze očekávat, například porucha auta nebo pračky je dříve či později nevyhnutelná. Součástí každého osobního rozpočtu by proto měla být částka ve výši cca 1 % z příjmů na nutné investice do oprav a nákupu nového zařízení. V tomto světle se neočekávané výdaje v životě objevují skutečně jen mimořádně, jednorázově a poměrně výjimečně.

4.3.4 Rodina

Rodinné konstelace mohou přinést do života řadu náhlých i vleklých finančních komplikací. Nejčastější ohrožení osobního rozpočtu plyne patrně z *rozvodu*. Rozpad rodiny sebou vždy nese zvýšené náklady na další život, zejména pokud ekonomicky slabší partner převezme výlučnou péči o společné děti a ekonomicky silnější partner z různých důvodů neplní svou vyživovací povinnost¹⁸. Část politického spektra se v současné době snaží tento stav změnit a zmírnit dopady rozvodu na pečující rodiče zavedením tzv. zálohového výživného.

¹⁸ Neplacení výživného (alimentů) je jednou z výjimek ze zásady, že dluh není trestně stíhatelný. Výši výživného stanovují soudy individuálně tak, aby byla pro plátce přiměřená, a jeho neplacení se posuzuje podle § 196 trestního zákoníku jako trestný čin zanedbání povinné výživy.

V této souvislosti zmiňme ještě *ovdovění*. V českém systému sociálního zabezpečení vede často ke zhroucení rodinných financí zejména v případě, kdy se ukáže jako nemožné udržet po ztrátě jednoho z příjmů nájemné bytu, které bylo původně rozděleno mezi dva partnery. Problém se týká zejména žen, které mají díky nižším mzdám a dřívějšímu odchodu do důchodu nižší vyměřovací základ, zároveň se však dožívají statisticky vyššího věku než jejich manželé s vyšším důchodem (Šrajbrová, 2018).

Přímo destruktivní okolnost představuje *patologické chování* partnera, rodiče nebo dítěte ve společné domácnosti. Jedná se zejména o závislosti. Rodina představuje v časnějších fázích závislosti nárazníkové pásmo, které tlumí první destruktivní projevy poruchy. Pokud se však závislý neléčí, musí se jeho příbuzní později rozhodnout, zda se od něj odpoutají, nebo se také nechají stáhnout do rostoucích problémů. Takováto volba není jednoduchá a může se stát, že se s ním příbuzní závislého nikdy nevyrovnají (Stop závislosti, 2019). Mimořádně bolestivé situace nastávají v případě vlastních dětí, protože vedle všech citových vazeb vzbuzuje v rodičích závislost dítěte i pocity vlastního selhání, proto často hradí dluhy i dospělých dětí v naprosto nepřiměřeném rozsahu. Opačným a neméně (i politicky) citlivým tématem je zadlužení dětí jejich rodiči v době před dosažením zletilosti (Zajíčková, 2019).

4.3.5 Nevlastní dluhy

Někdy se jedinec dostane do problémů se zadlužením i přes to, že si žádné peníze nevypůjčil. Jedná se o případy, kdy převezme odpovědnost za dluhy někoho jiného. Uvedené může mít zákonnou formu ručení, přistoupení k dluhu, poskytnutí vlastního majetku jako zástavy či jiné formy zajištění dluhu. Odmítnout zajistit dluh příbuzného nebo blízkého přítele nemusí být jednoduché, neboť jde často o rozhodující jazyček na vahách u otázky, zda finanční službu získá, nebo ne. Povinnost plnit pak může pro ručitele přetrvat i tehdy, pokud se dlužníkovi nějak podaří vyhnout se legálně placení vlastního dluhu (Stiborová, 2017). Plnění je pak dvakrát těžší i proto, že ručitel musí platit dluh, ze kterého sám neměl žádnou výhodu.

Specifická forma zátěže nastává, pokud se někdo blízký ocitne v exekuci. Při návštěvě bydliště exekuční vykonavatel označuje vše bez ohledu na skutečného vlastníka věci a v pochybnostech předpokládá, že veškerý majetek v bydlíšti dlužníka (trvalém i faktickém) patří právě jemu. Další obyvatelé často na své námitky obdrží lakonický odkaz na

exekutorský řád, podle kterého mohou podat proti zásahu exekutora tzv. vylučovací žalobu. Navrácení neoprávněně obstaveného majetku pak stojí v cestě řada procesně právních rizik.

4.3.6 Dluhy z deliktů

Doposud jsme se zabývali pouze dluhy, které vznikají ze smluv – kontraktů. Z hlediska četnosti jde o majoritní téma, přesto platí, že ne všechny dlužné závazky vznikají mezi věřitelem a dlužníkem smluvně, tedy na principu dobrovolnosti¹⁹.

Dluhy z deliktů vznikají tam, kde dlužník způsobí jinému újmu svým (i neúmyslným) protiprávním jednáním. Dlužník je následně povinen poškozenému nahradit vzniklou škodu, a to buď navrácením věcí do původního stavu (restituce), náhradou jejich hodnoty v penězích (kompenzace), nebo zaplacením zadostiučinění, které je vypočteno na základě zákonných předpisů, zejména bolestného (satisfakce). Poškození se samozřejmě může týkat i věcí nehmotných, například zásahu do autorských práv nebo zdraví věřitele.

Vznik dluhu z deliktu doprovází tři nezbytné podmínky (essentialia negotii). První z nich je jednání dlužníka, které je z různých důvodů považováno za nedovolené nebo jinak chybné. Druhým je škoda vzniklá věřiteli. Třetím je pak příčinná souvislost (kauzální nexus) mezi jednáním a vzniklou škodou. Obsahem dluhu z deliktu jsou dvě části, a to náhrada vzniklé škody a náhrada ušlého zisku (v případech, kdy bylo možné důvodně očekávat rozšíření jmění věřitele, pokud by dlužník býval do jeho práv vůbec nezasáhl).

Dlužník ani věřitel se u dluhu z deliktu neocitají ve své roli dobrovolně. Jde o situace zpravidla zcela nepředvídatelné, na které se věřitel ani dlužník nemohli připravit, a přesto jsou nuceni je řešit. Pokud není dlužník dostatečně bonitní a způsobenou škodu není schopen nahradit, může ohrozit i samotné ekonomické přežití věřitele. Nejčastější formou ochrany proti těmto situacím je institut pojištění, které je pro určité životní situace dokonce nařízeno jako povinné (tzv. povinné ručení provozovatele motorového vozidla, povinná pojištění odpovědnosti při výkonu některých profesí).

4.4 Setrvání v dluhové situaci

Existuje nepřeberné množství publikací a seminářů různé kvality zaměřených na motivaci a způsob, jak se dostat z dluhové pasti, nebo jak se jí efektivně vyhnout, i když jedinec potřebuje občas víc prostředků, než má aktuálně k dispozici. Zmíníme některé

¹⁹ Klasická teorie zná i složitější dělení, a to na další typ závazků z kvazikontraktů a kvazideliktů (Kincl, Skřejpek, Urfus, & Valentin, 1997).

motivátory, které zapříčiňují, že lidé v dlužích setrvávají. Zde není předmětem situace, kdy dlužník své závazky přestává zvládat, ale spíše otázka setrvalého života v červených číslech. Témata nejsou řazena v pořadí podle významu nebo frekvence výskytu:

4.4.1 Prezentace očekávaného životního stylu

Mezi podstatné hybné síly lidského chování patří tlak sociálního okolí (peer pressure). Jedinci se pohybují v určitých sociálních skupinách daných hlavně zaměstnáním, místem bydliště, rodinou a svými volnočasovými aktivitami. Pokud příjmy jedinců (jejich rodin) nedosahují takové výše, aby si mohli dovolit naplnit předpokládaná očekávání svého okolí, mohou se snadno uchýlit k různým formám zadlužení, které nejsou vždy v jejich dlouhodobých finančních možnostech. Obvykle je pak udržují nebo doplňují dalšími půjčkami, zvlášť proto, že řada těchto závazků může mít dlouhodobý charakter.

Dalším rizikem uvedené formy motivace je právě fakt, že se dlužníci snaží vyvolat dobrý dojem v lidech, na jejichž názoru jim nějakým způsobem záleží. Zároveň se však jedná o stejné osoby, které by jim v případných problémech mohly podat pomocnou ruku – svým přístupem si dlužníci tuto formu sociální pomoci sami uzavírají.

Zvlášť ohrožení jsou v uvedeném ohledu děti a teenageři, kteří dosud sami nevydělávají. Peer pressure je v jejich případě mnohem silnější než u starších kohort a rovněž sociální prostředí je vyhocenější a nelítostnější než u dospělých. Jejich příjmy nezávisí na vlastní výdělečné činnosti, ale odvíjí se od situace primární rodiny. To je často může vést ke zkratkovitějšímu chování, ať už psychopatologického, nebo kriminálního charakteru (Tomé a kol., 2012).

4.4.2 Neochota k obětem

Je obtížné představit se zcela obejít bez některých volnočasových činností. Nezáleží na tom, zda jde o pravidelné návštěvy restauračních zařízení, lístky do kina, divadla, nebo na sportovní zápasy, vstupenky na koncerty či předplacené seriálové kanály, zvlášť pokud jsou součástí života dlužníka po řadu let. Téměř každá aktivita představuje finanční výdaj a suma pravidelných drobnějších výdajů zatěžuje rozpočet více a nenápadněji, než vyšší jednorázové položky. Není výjimkou, že jedinec své aktivity sice financovat zvládá, ale jeho osobní rozpočet je tím tak napnutý, že každý neočekávaný výdaj nebo menší výpadek příjmů musí sanovat prostřednictvím půjčky nebo jiné formy zadlužení.

Pokud dosavadní život jedince vedl k zadlužení nebo dokonce do dluhové spirály, nelze očekávat změnu bez určité úpravy životního stylu, což je zde synonymem pro osobní oběti. Vedle jejich rozsahu však hraje podstatnou roli i časový faktor. Pokud žil jedinec se záporným rozpočtem po delší dobu, krátkodobé uskrovnění obvykle situaci nevyřeší.

4.4.3 Iluze dostupnosti

V každé společnosti existuje řada předmětů, jejichž vlastnictví reprezentuje určitý sociální status²⁰. Současný marketing umožňující prodej na splátky vytváří dojem, že tyto věci jsou při vhodném nastavení pravidelných splátek dostupné pro každého (a to bez navýšení, v případě řádného splácení). Není to ale pravda. Ačkoli systém umožňuje okamžité pořízení žádaného artiklu na splátky, odklad platby zakrývá skutečnost, že jedinec si daný produkt ve skutečnosti dovolit *nemůže*, což vyjde najevo až dodatečně při problémech se splácením (Ondráčková, 2018).

Jednoduchá ekonomická instrukce v tomto směru nabádá kupující, aby nekupovali zboží, u kterého si mohou dovolit měsíční splátku, nýbrž pouze to, které mohou zaplatit celé. Výjimku tvoří samozřejmě velké investice (auta, nemovitosti) a produkty, které budou už během svého splácení majiteli generovat zisk (tedy vlastně svého druhu podnikatelské úvěry).

4.4.4 Odlišnosti mezi partnery

Manželé (registrovaní partneři) se obvykle nedávají dohromady na základě stejného pohledu na správu rodinných financí. Nepanuje-li ohledně tvorby rozpočtu mezi partnery shoda, přejímá jeden roli toho opatrnějšího a druhý roli toho méně střídmeho. Takový nesoulad mezi partnery má tendenci k samovolnému postupnému prohlubování (Klimeš, 2015).

Někteří partneři se snaží předejít vzájemnému finančnímu nesouladu vedením oddělených financí, které mohou navenek projevit uzavřením předmanželské smlouvy. Její sjednání není v ČR samozřejmostí, uzavírá ji přibližně každý pátý pár (Kratochvílová, 2017). Pro převážnou většinu párů tak platí zákonný režim, kdy jsou součástí jmění manželů až na naprosté výjimky²¹ všechny dluhy, které vznikly i jen jednomu z nich v průběhu manželství.

²⁰ Tradičně se jedná o oblečení, popř. oblečení specifických značek, elektroniku, automobily, nadstandardní vybavení domácnosti atd. Vedle těchto všeobecně známých statusových předmětů průběžně získávají tento atribut i některé jiné, méně nápadné předměty – zde vedle vlastnictví hraje důležitou roli i povědomí o tom, že daný statek v dané době jako indikátor sociálního statusu vůbec funguje (Hoffower, 2019).

²¹ § 709-715 a § 731-734 občanského zákoníku

Manželé tak musí své finanční záležitosti pečlivě koordinovat, protože v případě finančních problémů na ně bude pohlíženo jako na jedinou entitu.

V některých rodinných konstelacích ponechá jeden z partnerů správu rodinných financí na tom druhém. Má-li jeden z partnerů tendenci jakkoli zakrývat před druhým rozsah svých závazků, jde o dobrý indikátor rizika, že jeho a tím pádem i rodinný rozpočet není v dobré kondici.

4.4.5 Dostupnost zadlužení

Reklama a marketing zaměřený na poskytnutí půjčky či úvěru není jen důvodem pro vznik zadlužení, ale i významným faktorem pro setrvání v něm. Reklama dnes není mířena jen na hédonismus a okamžité uspokojení potřeby, ale i na dostupnost úvěru jako pojistky pro případ nouze. Vedle atraktivních úrokových sazeb se v propagaci obvykle zdůrazňuje, že finanční prostředky je možné získat bez zajištění, bez kontroly bankovních registrů a bez prověřování platebního historie²². Reklama cílí právě na skupiny obyvatel, které jsou z hlediska předlužení nejohroženější. Této strategii nelze upřít logiku, neboť bonitní a dobře zabezpečení klienti nemají důvod spotřebitelské úvěry vůbec využívat. Současný stav vede i k úvahám o tom, zda by nebylo vhodné propagaci spotřebitelských úvěrů omezit nebo i zakázat, analogicky s druhy zboží, jejichž nákup a užívání způsobuje různé zdravotní a společenské problémy (Pleska, 2018).

Dostupnost nového zadlužení někdy záleží i na dlužnících samotných. Pokud jedinec jednou splatí svou kreditní kartu, ale ponechá si ji „pro všechny případy“, zůstává pro něj opětovné zadlužení doslova na dosah ruky a šance na jeho využití je podstatně vyšší, než pokud by musel znovu podstupovat proceduru uzavření smlouvy s věřitelem.

4.4.6 Poměr příjmů a výdajů

Každý rozpočet má dvě strany – příjmovou a výdajovou. Pro většinu jedinců v tržním hospodářství (v podstatě všech s výjimkou soukromníků, kteří se živí maloobchodem) je složka příjmů relativně stabilní a skládá se z malého množství položek, zatímco složka výdajů je velmi variabilní a skládá se z velkého množství větších či menších plateb. Obecně tak platí, že pro jedince je podstatně jednodušší měnit strukturu svých výdajů než strukturu svých příjmů.

²² Jde o slovní ekvilibristiku, neboť tyto a řadu dalších povinností ukládá věřitelům zákon o spotřebitelském úvěru.

V obecném jazyce také existuje ustálený obrat „*nemohu vyjít se svým platem*“ vyjadřující průběžné finanční obtíže. Fráze značí představu řady dlužníků, kteří spatřují své finanční problémy v nedostatečných příjmech, bez jejichž navýšení si nedovedou zlepšení své situace představit. Přitom je to však paradoxně právě výdajová stránka, se kterou mohou mnohem snáze manipulovat. Uvedené však platí pouze do okamžiku, kdy pravidelné mandatorní výdaje převýší pravidelné příjmy (tedy kdy příjem nestačí ani na zaplacení povinných opakujících se měsíčních plateb). Pak je skutečně nutné buď zvýšit příjmy, nebo začít vážně uvažovat o insolvenční (The Money Advice Service, 2019).

4.4.7 Ztráta východiska

Jak bylo popsáno v předchozích kapitolách, život v zadlužení může být psychicky velmi zatěžující. Dluhů (a tím i věřitelů) je neřádka více a jejich množství může být z hlediska stresu závažnější než celková dlužná suma. Pokud dlužník není smířen s životem v dluhu, nevidí přiměřenou cestu ze své situace, měsíc po měsíci hradí splátky a konečné řešení se zdá být v nedohlednu, pak ztrácí kapacitu a vůli svou situaci jakkoli dále zvládat (Sullivan a kol., 1999). Zdánlivě beznadějnou situaci může zachránit včasný náhled na celou situaci. Na trhu funguje řada společností nabízející službu konsolidace závazků. Věřitelské instituce nabízí dlužníkům, že převezmou jejich pohledávky u ostatních věřitelů a určí jim nový jednotný splátkový kalendář. I pokud služba nevyjde levněji než rozložené splácení, situace dlužníka se významně zjednoduší a v případě prodlení mu nehrozí, že bude platit několik postihů za prodlení současně.

4.4.8 Priorita splacení dluhů

Vyrovňování vlastních závazků není příjemná záležitost. Přitom postupné splácení musí mít v životě jedince určitou prioritu, jinak dlužník snadno investuje své prostředky jinač a udělá další krůček na cestě k předlužení. Na druhou stranu, existují okolnosti, které ovlivňují, zda je nejrozumnější umoření dluhu udělit nejvyšší možnou prioritu²³.

Některé závazky jsou relativně málo úročeny a jejich předčasné splácení odvádí jak prostředky, tak pozornost jedince od jiných činností, které by mu mohly být krátkodobě nebo i dlouhodobě prospěšnější. To platí nejen pro ekonomické zisky (které neznamenají jen nákup podílových fondů, ale i např. zateplení domu, preventivní lékařskou proceduru, investice do vzdělání), ale i pro další činnosti, které zvyšují well-being dlužníka a jeho

²³ Angličtina používá emocemi naplněný jazykový obrat – „*to attack the debt*“ – doslova „*zaútočit na dluh*“ pro situace, kdy se jedinec rozhodne svou zadluženost změnit a nějaký svůj dluh umořit. Lingvisticky tak dává najevo, že dluh je z hlediska vnitřního postoje nepřítel, kterého je třeba napadnout a porazit.

rodiny. Některé investice se zkrátka nevyplatí odkládat, i kdyby to bylo možné (Lowry, 2019).

Jiní dlužníci mohou mít zcela opačné nastavení priorit a i relativně stabilizovaný dluh pro ně představuje velkou duševní zátěž, kterou si připomínají doslova každý den a každou noc. V takovém případě se vyplatí odsunout naznačená strategická rozhodnutí stranou, protože jen těžko vyváží psychický diskomfort a s ním spojená zdravotní rizika.

Některé zdánlivě nevinné marketingové tahy mohou mít dramatický vliv na změnu priorit při splácení. Keys a Wang (2016) zkoumali formy splácení dluhů na kreditních kartách a zjistili, že sjedná-li se na úvěru ke kreditní kartě povinná výše minimální splátky, dlužníci podléhají ukotvení (anchoringu²⁴) u této částky a často platí pouze právě tuto sumu i přesto, že podle čistě ekonomického uvažování by bylo rozumné splatit tento (obvykle nejvyšší úročený) dluh co nejrychleji.

4.4.9 Osobní rozpočet

Velká část jednotlivců nemívá přesné a detailní informace o svém osobním nebo rodinném rozpočtu. Jenže čím více se osobní finance začínají napínat, tím větší pozornost by jim měla být věnována. Paradoxem je, že sestavení vlastního rozpočtu je obvykle tím důležitější, čím je s ohledem na konkrétní životní okolnosti nepříjemnější. Stejně tak je ale fakt, že pravidla pro sestavení osobního rozpočtu nejsou předmětem žádných školních osnov. I když tyto zásady lze nalézt prostřednictvím internetu, poznatek, že jedinec skutečně musí s vlastním rozpočtem pracovat, není snadné objevit včas a intuitivně (Dominick a kol., 2018).

4.4.10 Nedostatek informací

Nevědomost nabývá v souvislosti se zadlužením různé významy. Na prvním místě to může znamenat, že dlužník vůbec neví, že je dlužníkem. K tomu dochází buď tehdy, když jedinec zapomene na nějakou (pravidelnou) platbu, anebo tehdy, pokud se stal obětí konání jiných – dluh mohl vzniknout v důsledku jednání manžela, rodičů nebo dětí a také prostřednictvím zneužití osobních dokladů, osobních údajů či identity.

Jindy dlužník o svých dluzích sice v obecné rovině ví, ale v dané chvíli je zkrátka nechce řešit a problém řeší snahou o únik (Rybová, 2018). Zde platí to, co potvrdí každá

²⁴ Teorii ukotvení rozvíjí jako jeden ze základních kognitivních omylů například Tversky a Kahneman v již klasickém textu Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases (1974).

poradna, instituce vymáhající pohledávky a konečně i (téměř) každý věřitel – řešení spočívá jediné v uvědomění a co nejčasnější komunikaci, která může mnohé vyřešit nebo alespoň usnadnit.

4.5 Krize předlužení v ČR

Stav předlužení u 10 % celé populace představuje celospolečenský problém, kterému se s ohledem na jeho rozsah nevěnuje politicky ani mediálně dostatečná pozornost. Trestní zákoník (2009) stanoví za jakýkoli sebevážnější zločin trest odnětí svobody, který může být během života vykonán, čímž pachatelův trest skončí²⁵. Podobná možnost však pro předlužené lidi neexistuje. Pokud fyzická osoba nesplní podmínky oddlužení, což vůbec není výjimečná situace, svých dluhů se nemůže zbavit a je de facto odsouzena k životu buďto z životního minima, nebo v šedé zóně ekonomiky. Beneficium oddlužení může navíc každý využít pouze jednou za život. Je paradoxem a zmatkem v hodnotové orientaci současné české společnosti, že dlužníka postihuje trvaleji než pachatele trestného činu proti životu nebo zdraví (Hábl, 2017).

Státní aparát v poslední dekádě činí aktivní kroky, které mají dlužníkům jejich situaci usnadnit. Tyto snahy jsou (či spíše by měly být) soustředěny do třech okruhů, které odpovídají triádě primární, sekundární a terciální prevence. Tu první představuje výchova k finanční gramotnosti, ta však prozatím zůstává spíše tématem konferencí ministerstev a neziskových organizací, než pevnou součástí studijních osnov na jakémkoli stupni předmaturitního vzdělání²⁶. Vzdělávání sice probíhá, ale na většině škol spíše nárazově bez jednotných osnov a systematizace (Zámečník a kol., 2018).

Tím druhým je zákonodárství regulující vznik nových dluhů. Politické úsilí zde naráží na limity smluvní svobody a dále na fakt, že žádný obecný zákon nikdy nezohlední potřeby a individuální situaci každého jednotlivce. V poměrně nedávné době byl přijat nový zákon o spotřebitelském úvěru (č. 257/2016 Sb.), který podstatným způsobem omezil řadu praktik hraničících s lichvou. Z trhu také vytlačil celou řadu poskytovatelů nebankovních půjček, kteří neabsolvovali registrační proces u České národní banky. Existence neveřejných dlužnických rejstříků, zejména Centrálního registru dlužníků²⁷ a Centrální evidence

²⁵ I v případě trestu odnětí svobody na doživotí trestní zákoník počítá s možností žádosti o podmíněné propuštění.

²⁶ Nabízí se polemika, zda je skutečně každá současná část studijních osnov pro žáky důležitější než povědomí o přijatelné míře finančního rizika.

²⁷ (Centrální registr dlužníků, 2019) <https://www.centralniregistrdluzniku.cz/>

exekucí²⁸ pak nastavuje limity pro nejzávažnější formy zadlužování již předlužených občanů. Omezení na úseku vzniku dluhů však jedince často ženou do náruče nejen nebankovních věřitelů, ale i těch, kteří provozují svou činnost zcela mimo zákon.

Třetím a politicky nejoblíbenějším okruhem ochrany dlužníků je jejich ochrana při předlužení. Nejvýznamnější normou je zde insolvenční zákon (č. 182/2006 Sb.), který za určitých okolností umožňuje prominutí všech minulých dluhů a zahájení nového ekonomického života (oddlužení)²⁹. Dalšími opatřeními v této oblasti jsou návrhy na změnu podmínek vedení exekucí³⁰. Dluhy s relativně zanedbatelnou jistinou v českém systému nekontrolovaně narůstají v důsledku načítání smluvních pokut, úroků z prodlení a nákladů řízení vedených věřiteli k vymožení jejich pohledávek.

Rozvinutí dluhové spirály má vedle řady negativních dopadů na psychosociální stav a kvalitu života jedince i závažné celospolečenské a makroekonomické důsledky. Předlužení jedinci v produktivním věku, jejichž finance není možné podle současného práva sanovat, se uchylují k práci na černo a oficiálně zůstávají zcela nezaopatření. Vedle nároků na některé formy státní podpory tak neplatí žádné daně ani úhrady podobného charakteru, což znamená další oslabení a nerovnováhu v ekonomice.

²⁸ (Centrální evidence exekucí, 2019) <https://www.exekuceinfo.cz/>

²⁹ V době dokončení této práce vstupovala v účinnost novela, která umožňovala oddlužení při platbách částky 2.178,- Kč měsíčně po dobu pěti let, nebyl-li dlužník schopen uhradit více. Pokud dlužník splatí alespoň 30 % svých dluhů, jsou mu zbylé dluhy prominuty, v opačném případě rozhoduje soud o tom, zda dlužník „vynaložil veškeré úsilí, které po něm bylo možno spravedlivě požadovat, k plnému uspokojení pohledávek svých věřitelů“ (§ 412a odst. 1 písm. c) insolvenčního zákona). Zvláštní zvýhodněný režim platí pro příjemce starobního a invalidního důchodu.

³⁰ Vhodné shrnutí polemiky lze nalézt na <http://mapaexekuci.cz/index.php/co-s-tim/teritorialita/>

Výzkumná část

5 Výzkumný problém, cíle výzkumu a hypotézy

V literárně-přehledové části jsme se zabývali historií dluhu, psychosociálními aspekty postavení dlužníka i věřitele a okolnostmi vzniku a průběhu zadlužení. Představili jsme některé teze a studie, které propojují zadlužení s určitými psychickými vlastnostmi dlužníků a věřitelů, stejně jako komplikované situace, které v souvislosti se splácením dluhu nastávají. Výzkumy naznačují celou řadu jevů a vlastností, které jsou se zadlužením spojeny, některé očekávatelné, jiné poněkud překvapivé.

Dlouhodobé pracovní zkušenosti a každodenní setkávání a jednání s dlužníky poskytuje široký empirický vhled do vnímání, prožívání a rozhodování dlužníků. Jednání s dlužníky charakterizuje více specifík. Z psychologického hlediska se mimořádně zajímavě jeví jejich narativ (viz kap. 3.6 Dlužnický narativ), tedy subjektivně vnímaná historie dlužníka, která vede od bezproblémové a nezadlužené minulosti do okamžiku, kdy jedná o umoření pohledávek s exekutory, insolvenčními správci a právními zástupci věřitelů. Odlišné zaměření na minulost, přítomnost a budoucnost považujeme za jeden z rozhodujících faktorů, podle kterých dlužník konstruuje vlastní vnímání reality, mimo jiné i proto, že plynutí času dává vůbec zadlužení smysl (nejprve si vypůjčím, vrátím později). Stejný význam pro přístup k problému lze přisoudit i otázce přístupu k minulosti a vnímané šanci na ovlivnění přítomnosti a budoucnosti.

Naše výzkumné otázky proto míří na vztah mezi vnímáním času, tedy přístupem k jednotlivým časovým rovinám, a zadlužením. Ptáme se, zda zvýšená orientace jedinců na některou z časových rovin a jejich pozitivní či negativní přístup k jednotlivým časovým rovinám ovlivňuje míru zadlužení jedinců, ať už v současné době, nebo v minulosti. Zároveň však předpokládáme, že ne všechny dluhy vznikají impulzivně nebo v nouzi, a proto oddělujeme vyhodnocení spotřebitelských a nesplácených dluhů oproti dluhům, které si jedinci berou k pořízením hodnotného majetku (zajištěné dluhy).

Výzkumná část této práce si proto klade hlavní a vedlejší cíl, které na sebe navazují. Nejprve srovnává pojetí časové perspektivy s různými formami zadlužení na základě již standardizované výzkumné metody. Vedle toho představuje pilotní projekt u nové výzkumné metody zaměřené přímo na dluhovou problematiku.

S ohledem na oba cíle považujeme za nejvhodnější způsob řešení dotazníková šetření. To v prvním případě znamená využití již standardizovaného testu, který vyhodnocuje u respondentů kategorie, u nichž očekáváme korelaci výsledků se zadlužením

respondentů. Ve druhém případě pak návrh samostatných výzkumných otázek a kategorií, jejichž výsledky mohou sklony respondentů k zadlužení predikovat. Jejich podrobný popis představujeme v dalších kapitolách.

5.1 Dosavadní výzkumy se srovnatelným zaměřením

V kapitole 3.4.6 Vnímání času jsme si představili koncept časové perspektivy minulosti, budoucnosti a přítomnosti, které mohou jedince ovlivňovat při pojetí historie jeho zadlužení.

Idea srovnání vnímání časové perspektivy a zadlužení není teoretickou novinkou. Brougham a kol. (2011) ve svém výzkumu předpokládali a potvrdili, že do dluhů se spíše dostanou jedinci s nižším stupněm orientace na budoucnost a následky svého jednání a že tato orientace na budoucnost negativně koreluje s impulzivním nakupováním a nepřiměřeným utrácením. Ačkoli výzkum potvrdil několik očekávaných vztahů mezi psychosociálními vlastnostmi a zadlužením, neprokázal vztah mezi samotnými vlastnostmi, které zadlužení podporují.

Další oblast možného výzkumného zájmu představuje vztah dlužníka k orientaci na současné potřeby v porovnání s orientací na budoucí následky. Projekt Joiremana a kol. (2010) shrnul několik studií na podobné téma a potvrdil, že dlužníci s přečerpanými kreditními kartami jsou skutečně orientováni spíše na přítomnost, než na budoucí dopady svého jednání. Uvedená studie zahrnovala i jednu z forem zkoumání vztahu k jednotlivým časovým kategoriím, škálu CFC (Consideration of Future Consequences – zvažování budoucích důsledků), vyvinutou Strathmanem a kol. (1994) právě na základě Zimbardova projektu časové perspektivy.

Tyto studie se zaměřovaly především na téma impulzivních nákupů a neschopnosti zvážit budoucí rizika (či také odkládat potěšení, jednu z kategorií nově vyvíjené metody). Vztah k minulosti (ať už pozitivní, nebo negativní) však významně dokresluje postoj dlužníků k průběhu jejich finanční historie. Proto jsme se rozhodli zapojit do praktické části všech 5 subkategorií, se kterými pracuje dotazník ZTPI (Zimbardo & Boyd, 1999; Lukavská, Klicperová-Baker, Lukavský & Zimbardo, 2011).

5.2 ZTPI

Dotazník ZTPI vyvinul Phillip G. Zimbardo a John N. Boyd na základě teorie vnímání časové perspektivy. Aktuální podobu dotazníku představili v roce 1999. V současné

době se jedná o praktický nástroj využitelný ve výzkumu řady otázek intuitivně souvisejících s hodnotovou orientací. Dotazník převedli do českého jazyka a českými normami opatřili Kateřina Lukavská, Martina Klicperová-Baker a Jiří Lukavský. Dotazník má i řadu dalších jazykových modifikací (Lukavská a kol., 2011); česká je však normována na velmi širokém a reprezentativním vzorku populace administrovaném v letech 2003 a 2008.

Dotazník pracuje s následujícími kategoriemi (podle Lukavské a kol., 2011, a Zimbarda a Boyda, 1999):

Negativní minulost vyjadřuje negativní přístup k vlastní minulosti. Kategorie hodnotí vždy subjektivní přístup respondenta a nemají ambici hodnotit objektivní příkoří, která se mu v minulosti stala, ale jeho negativní reminiscence na minulé události a zážitky. Mentální rekonstrukce obrazu minulosti může probíhat obousměrně, jak směrem ke kognitivnímu vylepšování minulosti, tak i k jejímu očernování.

Pozitivní minulost oproti předchozí kategorii ukazuje na kladný až sentimentální vztah k minulosti. Položky, které jsou na ni navázány, vyjadřují časté vzpomínky na příjemné zážitky z dětství, mládí, rodinných setkání atd.

Fatalistická přítomnost vyjadřuje bezmoc nad současnou situací jedince a přesvědčení o nemožnosti jakkoli samostatně změnit svou současnou životní realitu, a to bez ohledu na vyvinutou snahu. Kategorie se týká jak bezmoci vůči vnějším vlivům, ale i rezignace na pokusy zvýšit vlastní vliv na situaci. Vyjadřují postoje, které bychom mohli očekávat u jedinců s vyhraněným postojem externality na škále LOC (viz kap. 3.4.2 Locus of control).

Hedonistická přítomnost se u jedinců projevuje jako požitkářská preference a na zážitky zaměřené vnímání a rozhodování. Kategorie odkazuje na emoční rozhodování a nízkou starost o budoucí důsledky současných činů (jde o zásadní položku z hlediska testu pro rozvoj škály CFC). Položky odrážejí impulzivitu, chuť riskovat a bez velkého přemýšlení zkoušet nové věci.

Budoucnost vyjadřuje celkovou orientaci jedince na budoucí stav a podřízení přítomnosti následkům, které nejsou bezprostřední. Kategorie tedy zahrnuje přístup jedinců vnímaný často jako zodpovědný a odolávající okamžitým svodům, z čehož vychází i znění jednotlivých položek této kategorie.

U kategorie hedonistická přítomnost a budoucnost očekáváme signifikantní výsledek u zadlužených respondentů, neboť uvedené charakteristiky mohou hrát zásadní roli při zadlužení a souvisejícím chování.

5.3 Výzkumné předpoklady a výzkumné hypotézy

Na základě představených teoretických poznatků a stanovených výzkumných cílů jsme pro potřeby výzkumu v praktické části formulovali tři předpoklady a z nich plynoucí dílčí hypotézy:

Obecný předpoklad: Míra zadluženosti respondenta souvisí s jeho vnímáním časové perspektivy.

Předpoklad 1: Zkušenost respondenta s prodlením splácení dluhů o 30 dnů souvisí s jeho vnímáním časové perspektivy.

H₁: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy negativní minulosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů než u jedinců bez této zkušenosti.

H₂: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy pozitivní minulosti je statisticky významně nižší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů než u jedinců bez této zkušenosti.

Domníváme se, že respondenti s prodlením splácení přesahujícím 30 dnů jsou ovlivněni svou dluhovou zkušeností nejvíce ze všech zkoumaných kategorií. Jejich současné problémy se splácením plynou z jejich minulých aktivit a problémů, proto předpokládáme, že mohou formovat jejich pohled na minulost. Tyto kategorie jsou navíc klíčové z hlediska dlužnického narativu, neboť změněním vnímáním minulosti může dojít i ke změně způsobu, jak o své minulosti referují.

H₃: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy fatalistické přítomnosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů než u jedinců bez této zkušenosti.

H₄: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy hedonistické přítomnosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dluhů než u jedinců bez této zkušenosti.

H₅: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy budoucnosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dlužných závazků než u jedinců bez této zkušenosti.

Očekáváme, že jedinci nesplácející včas své závazky mají posunutý vztah k přítomnosti i budoucnosti, protože nesjednaný odklad splátek způsobuje většinou do budoucna větší problémy, než jaké je možné vyřešit průběžným splácením (H₅). Odklad splátky také může navýšit okamžité uspokojení (H₄), nebo značit rezignaci a fatalistickou neochotu čelit vzniklé situaci (H₃).

Předpoklad 2: Zadlužení jedince nezajištěnými závazky souvisí s jeho vnímáním časové perspektivy.

H₆: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy fatalistické přítomnosti je statisticky významně vyšší u jedinců s nezajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

H₇: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy hedonistické přítomnosti je statisticky významně vyšší u jedinců s nezajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

H₈: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy budoucnosti je statisticky významně nižší u jedinců s nezajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

U jedinců s nezajištěnými dluhy musíme nejprve uvažovat o tom, o jaké dlužníky se vlastně jedná. Očekáváme zejména klienty nebankovních institucí, příjemce drobných půjček a spotřebitele, kteří nakupují na splátky. Nelze vyloučit, že jedinci z této skupiny budou současně zastoupeni jak ve skupině se zajištěnými dluhy, tak i ve skupině dlužníků s prodlením.

U jedinců s tímto typem spotřeby předpokládáme především významnou odchylku v okamžitém prožívání a maximálním vytěžení daného momentu odpovídající zadlužení kvůli věcem, které nemají dostatečnou hodnotu na to, aby se staly zajištěním (H₇), ale i odlišnou starost o uspořádání budoucích věcí (H₈). Podobně jako u Předpokladu 1 očekáváme i určité odevzdání své finanční zodpovědnosti mimo sféru vlastního vlivu (H₆). U poslední zmíněné hypotézy vnímáme možnou souvislost s externalismem z hlediska škály

LOC. U této skupiny dlužníků naopak neočekáváme významné rozdíly u kategorií minulosti, protože pro to na základě zkoumání v teoretické části neshledáváme žádné podstatné důvody.

Předpoklad 3: Zadlužení jedince zajištěnými závazky souvisí s jeho vnímáním časové perspektivy.

H₉: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy fatalistické přítomnosti je statisticky významně nižší u jedinců se zajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

H₁₀: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy hedonistické přítomnosti je statisticky významně nižší u jedinců se zajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

H₁₁: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy budoucnosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

U třetího předpokladu vycházíme z úvahy, že jedinci, kteří si pořizují zajištěný majetek, tak nečiní impulzivně a za účelem okamžitého uspokojení, ale po zralé úvaze a s vidinou celkového ekonomického prospěchu. Výměnou za zadlužení nabývají konkrétní věc, která by tržní cenou měla odpovídat zhruba hodnotě vzniklého závazku. Po splacení dluhu by jim pak měla zůstat ve vlastnictví a vytvořit přidanou hodnotu. Lze očekávat, že ani věřitel by jako předmět zajištění nepřijal věc v porovnání s výší dluhu bezcennou, nebo cokoli určeného k okamžité spotřebě (věc užitečnou).

Proto očekáváme u dlužníků se zajištěnými dluhy odlišné vnímání časové perspektivy v kategoriích fatalistické přítomnosti (H₉). Rozdíly předpokládáme i u hedonistické přítomnosti (H₁₀) a budoucnosti (H₁₁), ovšem z jiných důvodů než u Předpokladu 2. Těmito důvody nejsou vztah k výdajům, upřednostňování spotřeby ani opačné vlastnosti. Získat zajištěný závazek bývá často složitější proces, zahrnující posudky, schvalování, spolupráci s bankovními institucemi a pečlivou volbu zástavy (kupované věci) i úvěrového produktu. Tyto kroky vyžadují obětování značného času a energie ve prospěch budoucího zisku, což může dle našeho předpokladu dvě zmíněné kategorie ovlivnit.

5.4 Dotazník DJD

V raných fázích výzkumu, kdy se teprve upřesňovalo jeho celkové zaměření, jsme pracovali s vizí vypracování vlastního dotazníku, který by měřil některé vlastnosti, jež by mohly být pro dlužníky typické. Zpracovali jsme proto základní databázi 30 otázek a na jejich základě stanovili čtyři kategorie, které by mohl dotazník měřit – *odkládání uspokojení, dodržování časových limitů, dodržování pravidelného režimu a šetření peněz*. Následně jsme po konzultacích ve focus group tyto otázky mírně upravili a rozšířili jejich počet na 47, jelikož v původním souboru bylo jen velmi málo otázek pro témata šetření peněz (původně 4 položky) a pravidelného režimu (původně 8 položek). Seznam dotazníkových otázek vč. zařazení do očekávané kategorie obsahuje Příloha 3. Pracovní verzi dotazníku jsme dále zadali deseti vybraným respondentům odlišným od focus group a požádali jsme je o vyjádření k jejich přesné formulaci, srozumitelnosti atd. Tyto připomínky byly zahrnuty do znění položek.

Už v poměrně rané fázi výzkumu se však ukázalo, že jsme podcenili množství práce a energie, které je nutné zpracování zcela nové metody věnovat, a zároveň přecenili vlastní kompetence pro takový úkol. Proto muselo dojít k posunutí konečného výzkumného záměru, se kterým souvisí i využití jiné statistické metody (ZTPI). Přesto jsme sběr dat k hlavnímu výzkumu využili ke sběru dat pro nový dotazník s úmyslem využít tato data k vyhodnocení základních parametrů vyvíjené metody (předvýzkum). Jeho výsledky prezentujeme pro větší přehlednost praktické části v kapitole 9 Statistika metody DJD.

Jsme si vědomi toho, že nová metoda má řadu nedostatků, které se zatím ještě ani nepodařilo diagnostikovat. Přesto považujeme její administraci za zajímavé oživení dotazníku pro respondenty a vhodné doplnění hlavního výzkumného záměru. Získaná data nám navíc dají lepší představu o tom, zda má ve vývoji nové metody vůbec smysl pokračovat. Prozatímní pracovní název nové metody zní „Dotazník k jednání dlužníků“ – DJD.

6 Design výzkumného projektu

Tato kapitola se zabývá podrobným popisem výzkumného projektu. Vedle zvolené normované metody uvádí i důvody pro rozpracování nové dotazníkové metody.

6.1 Typ výzkumu

Důvod pro zpracování výzkumu a v zásadě pro zpracování celé práce zavedla řada empirických zkušeností s dlužníky, jejich jednáním a subjektivní historií jejich finanční minulosti. Tyto zkušenosti samozřejmě nelze hodnotit z výzkumného hlediska, neboť jejich sběr nebyl nikdy systemizován ani koncipován, přesto lze říci, že jde o informace individuálního, útržkovitého a kvalitativního charakteru. Jelikož některá z očekávání ohledně vnímání času naznačují i závěry jiných výzkumů (kap. 5.1), nezbyvá, než se pokusit i o jejich kvantitativní prověření.

Proto jsme jako páteř výzkumné části zvolili statistiky vyhodnotitelný dotazník s prokázanými normami, který byl již na české populaci normován. Metoda ale zároveň zahrnuje i jiné kategorie, jejichž srovnání může poskytnout další zajímavé výsledky. Posledním zmíněným důvodem bude velmi kvalitní adaptace dotazníku do českého prostředí umožňující přehledné vyhodnocení a průkazné výsledky.

6.2 Metody získávání dat

Administrovaný dotazník se skládá celkem ze 121 oddělených položek, které jsou funkčně rozděleny do 4 částí. Z těchto položek je celkem 68 otázek povinných, 51 otázek dobrovolných, 2 jsou dobrovolné a dostupné pouze pro respondenty, kteří odpověděli, že nyní nebo v minulosti mají/měli dlužné závazky a byli v prodlení se splácením více než 30 dnů.

V úvodu dotazník obsahuje krátké informace o výzkumu, poděkování a výslovné upozornění na průměrnou dobu vyplňování povinné části dotazníku (12 minut). Informaci o délce časové investice respondenta považujeme za podstatnou, proto je zdůrazněna i ve všech pozvánkách k vyplnění dotazníku. Respondenti jsou upozorněni, že dotazník má další rozšíření, jehož vyplnění není povinné.

6.2.1 Demografie a zadlužení

První část dotazníku zahrnuje 14 otázek týkajících se osobní situace respondenta. Tyto odpovědi byly následně vyhodnoceny a porovnány s výsledky dotazníku ZTPI.

Obsahují otázky na pohlaví, věk, místo bydliště, vzdělání, čistý příjem, dvě subjektivní otázky na finanční situaci a šest otázek k zadlužení.

U zadlužení dotazník zjišťuje, zda mají respondenti zajištěné dluhy (hypotéka, leasing, ...), zda mají nezajištěné dluhy (mikropůjčku, kontokorent,), zda mají v současné době dluhy alespoň 30 dní po splatnosti a zda někdy v minulosti takové dluhy měli. Třicetidenní doba prodlení byla zvolena proto, že při kratším prodlení naprostá většina věřitelů může účtovat penále a upomínky, ale zároveň ještě nepřistupuje k radikálnějším krokům jako přerušení služeb nebo odstoupení od smlouvy. V případě, že respondent odpoví kladně u otázek týkajících se prodlení, otevrou se mu další dvě nepovinné otázky, kde může uvést počet svých dlužných závazků a typ svých věřitelů. Jsou to jediné dvě dobrovolné otázky v této části dotazníku.

V otázce příjmu jsme se zaměřili na čistý příjem, neboť ten lépe reprezentuje všechny možné typy opakujících se finančních aktiv, které mohou respondenti mít, a zároveň stírá rozdíly vznikající především v důsledku různého zdanění. Respondent odpovídá výběrem určité příjmové skupiny.

Určitý nedostatek této části představuje formulace otázky na nezajištěné dluhy. I přes upřesnění dotazu v závorce se nelze zcela spolehnout na to, že se jedná pouze o spotřebitelské dluhy, i tyto mohou mít teoreticky povahu (podnikatelských, studijních atd.) investic. Jiné členění by nám ovšem neumožnilo postihnout všechny možné varianty zadlužení při zachování relativně jednoduché struktury otázek. Přesnější členění bude možné rozvinout při práci s nově navrhovanou metodou. Dvě dobrovolné otázky na strukturu zadlužení by bylo zřejmě možné rozšířit na všechny respondenty, kteří mají jakékoli dluhy.

6.2.2 Dotazník ZTPI

Druhá část obsahuje celkem 56 položek, které sytí celkem pět měřených (sub)kategorií. Jednotlivé položky jsou formulovány jako oznamovací věty se slovesem v první osobě čísla jednotného přítomného času, a to bez ohledu na to, zda souvisejí s minulou, přítomnou nebo budoucí kategorií. Ke každé přiřazuje respondent právě jednu odpověď z neměnné nabídky pěti možností: *rozhodně souhlasím / spíše souhlasím / neutrálně / spíše nesouhlasím / rozhodně nesouhlasím*. Přehled položek tvoří přílohu této práce. Všechny položky této části jsou povinné. Druhá část byla rozdělena na 4 sekce po 14 otázkách, aby software rychleji ukládal odpovědi a dával respondentům přesnější zpětnou vazbu o tom, jak velkou část vyplňování mají již za sebou.

Na konci této části dotazníku obdrží respondent poděkování za vyplnění dotazníku. Následuje žádost o pomoc s dalším dotazníkem, který je zatím teprve ve vývoji, a jehož vyplnění zabere dalších 9 minut času. Respondenti jsou upozorněni, že i jejich dosavadní pomoc je dostačující a jejich volba je zcela dobrovolná. V případě souhlasu je dotazník přesměruje na třetí část, v případě nesouhlasu jsou přesměrováni rovnou na čtvrtou, závěrečnou část dotazníku.

6.2.3 Dotazník DJD

Třetí část obsahuje celkem 47 položek postihujících celkem čtyři odlišné kategorie.. Jednotlivé položky jsou definované vždy jako otázky, jimž v několika případech předchází uvozovací oznamovací věta. Otázky samotné jsou formulovány ve druhé osobě čísla množného (vykání). Ke každé přiřazuje respondent právě jednu odpověď z neměnné nabídky čtyř možností: *rozhodně souhlasí / spíše souhlasí / spíše nesouhlasí / rozhodně nesouhlasí*. Neutrální možnost jsme nezařadili kvůli zvýšení vypovídající hodnoty odpovědí. Důvodem bylo i vyloučení vyhýbání se odpovědím kvůli citlivosti a intimitě celé tematiky. Přehled položek tvoří přílohu této práce. Všechny položky této části jsou dobrovolné. Třetí část byla rozdělena na 4 sekce po 10-13 otázkách ze stejných důvodů jako druhá část dotazníku.

6.2.4 Závěr dotazník

Po vyplnění třetí části (nebo po odmítnutí jejího vyplnění) je respondent přesměrován na závěrečnou část. Kromě poděkování a rozloučení obsahuje ještě tři otevřené otázky pro případ, že by chtěl své odpovědi nějakým způsobem doplnit nebo sdělit jakékoli jiné připomínky k dotazníku. Všechny tyto otázky jsou dobrovolné.

6.3 Způsob výběru respondentů

Při řešení otázky, jakým způsobem respondenty oslovit, jsme kladli důraz především na etiku a otázku citlivosti získávaných údajů. Respondenti poskytují své osobní údaje a rovněž své subjektivní hodnocení řady situací, to vše v kontextu citlivého tématu zadlužení, zároveň tak činí bezplatně a nemají možnost získat zpět své individuální výsledky. Lze předjímat, že zejména respondenti potýkající s finančními problémy mohou být nastolenými otázkami nepříjemně zasaženi. Proto jsme se snažili činit při sběru dat i koncipování otázek taková rozhodnutí, která vyplňování dotazníku zpříjemní a sníží případnou tenzi.

Při tomto množství otázek se jeví jako nadbytečné zadávat dotazník pouze v tištěné podobě. To by vedlo ke komplikaci s vyhodnocováním, snížení návratnosti a mnohem

složitějšímu nacházení respondentů. Nadto je téma vlastního zadlužení citlivé a forma papírového sběru dat nemůže v očích respondentů zcela garantovat anonymitu (už kvůli nutnosti přepisu). Dále existuje důvodná obava, že by přítomnost examinátora zkreslila výsledky dat (Svoboda a kol., 2013). Kombinovaná forma elektronického a papírového sběru respondentů je možná, je však otázkou, zda by různá forma sběru dat neměla vliv na povahu dat.

Z uvedených důvodů jsme přistoupili k výhradně elektronické formě sběru dat při vědomí rizik dopadu na výzkumný vzorek, která jsou s touto formou sběru dat spojena. Dotazník byl šířen prostřednictvím sociální sítě Facebook doplněné o oslovování konkrétních respondentů.

Kromě osobních profilů byl dotazník zveřejněn ve facebookových skupinách „Dotazníky“, „Dotazníky k vyplnění“ a „Dotazníky k diplomkám... aneb potřebuji respondenty“. Dále jsme oslovili ca. 20 tzv. *influencerů* – navzájem nepojených osob se širokou sítí sociálních kontaktů z různých demografických i sociálních prostředí. Ty jsme požádali, aby dotazník jednak šířili dále, ale také přímo oslovovali osoby, které mají se zadlužením zkušenosti a pomohli by tak zvýšit reprezentativnost výzkumného vzorku.

Pokusili jsme se šířit dotazníky systematicky i mimo sociální síť, bohužel jsme většinou narazili na zpoplatnění těchto služeb a na neschopnost využít platformu Google Forms, ve které byl dotazník zpracován. Jiné služby nadto neumožňují natolik kvalitní možnosti práce s dotazníkem (stromová struktura dotazníku, možnost vrátit se k dodatečně úpravě otázek).

Sběr dat trval po dobu sedmi dnů.

6.3.1 Nedostatky výzkumného vzorku respondentů

Díky zadání dotazníku internetovou formou byl bezmála znemožněn přístup k informacím o respondentech, kteří nemají přístup k internetu. Podle Českého statistického úřadu (2017) se jedná o přibližně šestinu populace ČR s tím, že statisticky významnější úbytek uživatelů je především ve věkové kategorii osob starších 65 let a osob se základním vzděláním. Obě uvedené kategorie obyvatel jsou zadlužením významným způsobem ohroženy a v případě hlubšího výzkumu by bylo nezbytné výzkumný vzorek v těchto kategoriích doplnit. V budoucnu lze zároveň očekávat další rozšíření využívání internetu,

především směrem k osobám starším 65 let (s ohledem na stárnutí populace internetových uživatelů), což by mohlo pomoci tuto statistickou chybu zmírnit.

Za nejvýraznější vadu vzorku respondentů považujeme jejich rozložení podle bydliště. Reprezentativnost vzorku ohrožuje především nepřiměřeně velké zastoupení respondentů z hlavního města, naopak chybí respondenti zejména z Karlovarského kraje. Některé výzkumy mohou tuto statistiku výrazně zlepšit tím, že položku odkážou na místo úředního trvalého bydliště, které však již dnes často nekoresponduje s bydlištěm skutečným. Tomuto zkreslení jsme se vyhnuli tím, že položka nemíří na trvalé bydliště, ale na místo, kde respondenti skutečně trvale žijí. Dalším nedostatkem je výrazně vyšší zastoupení respondentů s ukončeným vysokoškolským vzděláním, než je tomu v běžné populaci (ČSÚ, 2014). Uvedené problémy by bylo při hlubším výzkumu nutné odstranit cíleným doplněním výzkumného vzorku.

Ve výzkumech nikoli výjimečný nedostatek představuje nerovnoměrné zastoupení mužů v celkovém vzorku. Rozložení respondentů podle věkových kategorií se jeví jako odpovídající pro rok narození 1977-2000, poté počet respondentů výrazným způsobem klesá.

Přestože první část zahrnuje dvě otázky na dluhy po splatnosti (současné a minulé), rozhodli jsme se s ohledem na nízký počet respondentů, kteří měli v okamžiku vyplnění dotazníků splatné dluhy, sloučit tyto kategorie pro potřeby vyhodnocení do jedné jediné. V případě další rozsáhlejší studie bychom se zaměřili na cílené oslovení potenciálních respondentů z těchto kategorií formou papírových dotazníků. Vyloučena není ani případná odměna za vyplnění dotazníku, která by mohla návratnost podstatným způsobem zvýšit. Snažili jsme se zjistit možnosti oslovení některých skupin potenciálních respondentů prostřednictvím insolvenčního správce a bezplatné právní poradny, narazili jsme však na problém ochrany osobních údajů, který lze předpokládat i u dalších institucí.

6.4 Etika výzkumu

Před oslovením veřejnosti s žádostí o vyplnění dotazníkových otázek jsme se zabývali riziky spojenými s etickým rozměrem výzkumu. Při analýze základních etických problémů výzkumu vycházíme z přehledu, který nabízí Plháková (2000).

6.4.1 Obecné etické problémy

Máme za to, že nejzávažnějším rizikům v souvislosti s vyplněním dotazníku respondenti vystaveni nejsou. V úvodu dotazníku je srozumitelně uvedeno, čeho se týká a za jakým účelem probíhá sběr dat, respondenti nejsou žádným, ani okrajovým způsobem klamáni, nejsou jim kladeny kapciózní ani návodné otázky, dotazník je plně anonymní (a to i z hlediska vyhodnocujícího) a respondenti nejsou nuceni ani k jeho zahájení, ani k pokračování v jakékoli fázi vyplňování; svou práci na něm mohou kdykoli přerušit i ukončit. Závažné narušení etických principů proto podle našeho názoru nehrozí.

Dotazník vyžaduje od respondentů odpovědi, které mohou považovat za citlivé, a to v několika ohledech. Za nejzávažnější problém v tomto ohledu považujeme baterii otázek, týkající se finančních příjmů a závazků respondentů. Bez nadsázky lze říci, že otázky ohledně finanční situace patří mezi společenská tabu 21. století. I v kontextu naprosté anonymity dotazníku nemusí být takové otázky respondentům příjemné. Zároveň jsou tyto otázky klíčové pro odpověď na stanovené hypotézy. Zvolili jsme proto postup, kdy otázka nesměruje přímo na uvedení konkrétní částky v českých korunách, ale podřazení své příjmové situace do jednotlivých rozmezí s odstupňováním po pěti, u vyšších příjmů po deseti až dvaceti tisících korunách českých³¹. Domníváme se, že se tím nepříjemnost otázky podstatným způsobem zmírní. Při vyhodnocení navíc pracujeme právě s tímto rozdělením respondentů, takže vliv na analýzu výsledků je zanedbatelný.

6.4.2 Citlivost tématu zadlužení

Míra zadlužení je v mnoha ohledech pro respondenty ještě citlivější téma, než může být otázka příjmu. Na stranu druhou nelze přehlédnout, že dotazník již v úvodu upozorňuje, čeho se výzkum týká, a respondenti by tak měli být do jisté míry na podobné otázky připraveni, jinak by zřejmě s vyplněním dotazníku vůbec nezačínali. Dotazy na zadlužení proto formulujeme nejprve zcela obecně (většina populace má nějaký typ dlouhodobého průběžně splatného závazku), a až později se dostáváme k zadlužení delšímu než 30 dnů.

Další komplikaci představuje samotné slovo *dluh*. Bez ohledu na to, jak je uvedený termín pro naši práci kritický, mu nelze upřít výrazně negativní konotaci, kterou ve společnosti má. Očekáváme, že jeho opakovaným užíváním v dotazníku bychom vzbudili

³¹ V prvním clusteru je to 0 – 10.000,- Kč. Domníváme se, že respondenti v této příjmové skupině budou většinou využívat ještě další formy neformální pomoci s životními náklady, zejména ze strany své rodiny, takže údaj je už tak dosti zkreslený. Nadto další rozčlenění na 0 – 5.000,- Kč by mohlo způsobit další nekomfortní tlak na respondenty.

odpor ke spolupráci právě ve skupině respondentů, pro které je naše téma nejcitlivější, a jejichž odpovědi jsou pro nás tudíž nejcennější. Přistoupili jsme proto k nahrazení termínu „dluh“ slovním spojením „*dlužní závazek*“. Srozumitelnost termínů nebyla statisticky testována, po sérii neformálního dotazování však máme za to, že intuitivní pochopení významu užívaného termínu se shoduje s termínem dluh, a pro naše potřeby je tak ideální.

6.4.3 Délka vyplňování dotazníku

V internetovém i skutečném vyplňování výzkumů se lze běžně setkat s tím, že respondent až po zahájení vyplňování dotazníku zjistí, že je dotazník podstatně delší a méně zajímavý, než očekával. To vede k frustraci, na druhou stranu respondent nechce v polovině administraci předčasně ukončit a zhatit tak dosud vynaložené úsilí.

Proto považujeme za důležité sdělit respondentům transparentně odhadovaný čas, který vyplňováním stráví, ještě před otevřením dotazníku. Nejen, že respondenti mohou zvážit svou účast bez vynaložení zbytečného času, ale zároveň mohou vyplnění odložit na dobu, kdy budou mít na vyplnění čas i náladu.

Náš dotazník se skládá mimo jiné ze dvou dlouhých částí, z nichž každá zabere srovnatelný čas. Proto bylo nutné je ještě před zahájením vyplňování výslovně upozornit na to, že si dotazník mohou prodloužit, ovšem na základě vlastního rozhodnutí, a že pro výzkum má velkou hodnotu i vyplnění pouze povinné části dotazníku. Máme za to, že uvedený postup zvýšil komfort respondentů a jejich pozitivní přístup k dotazníku, což dokládá i skutečnost, že dobrovolnou část vyplnila naprostá většina respondentů.

6.4.4 Další etické problémy

Při oslovování respondentů veřejnou i cílenou formou jsme se vždy snažili dát v maximální možné míře najevo, že dotazník je určen pro celou dospělou populaci bez ohledu na to, zda v současné době má nebo nemá nějaké dluhy. Usuzujeme, že jinak by se nepodařilo získat dostatečný počet respondentů, neboť řada zveřejňovaných dotazníků implicitně předpokládá určité, často velmi specifické vlastnosti respondentů, bez nichž nemají jejich odpovědi žádnou hodnotu, a tak pouze maří čas respondentů.

Dílčím problémem, u kterého jsme zohledňovali etické hledisko, je otázka na věk respondentů. Ten zjišťujeme formou uvedení roku narození, který respondent vybere ze seznamu. Máme za to, že tento postup je komfortnější než přímý číselný dotaz na věk.

V dotazníku DJD se vyskytují i otázky, které souvisejí se sexuální tematikou. Otázky nejsou zvoleny samoúčelně, kategorizace předpokládá, že sytí kategorii *odkládání potěšení*. Ani focus group, ani předvýzkumné skupině nečinily zmíněné otázky žádné komplikace, reakce byly spíše pozitivní v tom smyslu, že činí dotazník pro respondenty zajímavější. Na druhou stranu se pro některé respondenty může jednat o citlivé a nepříjemné otázky. Struktura dotazníku také dbá na to, aby respondent tyto otázky nemusel zodpovídat mezi prvními, což by ho mohlo i odradit od pokračování administrace.

7 Výzkumný soubor

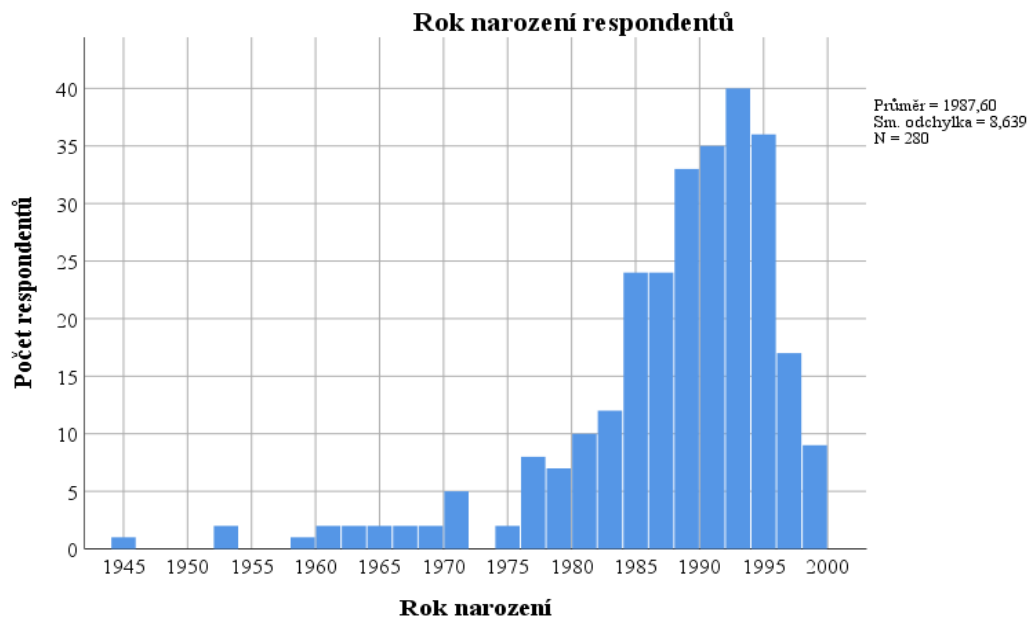
7.1 Základní demografické údaje

Celé zadání dotazníku bylo distribuováno prostřednictvím internetu, nemáme proto reprezentativní data o procentu návratnosti dotazníku. Z dobrovolných a nepožadovaných zpětných vazeb jsme zaznamenali pouze tři stížnosti na přílišnou délku dotazníku, ovšem nikdy to nebyl důvod pro předčasné ukončení administrace.

V průběhu jednoho týdne jsme získali celkem 280 respondentů a díky on-line sběru dat máme informace o jejich rozložení v čase. Ukazuje se, že 68 % všech respondentů (191) se podařilo získat během prvních 24 hodin od zveřejnění dotazníku, dalších 10 % do 48 hodin a zbylých 22 % během následujících 5 dnů.

Nepodařilo se nám dosáhnout vyrovnaného zastoupení obou pohlaví, muži tvoří pouze 37 % celkového počtu respondentů (103).

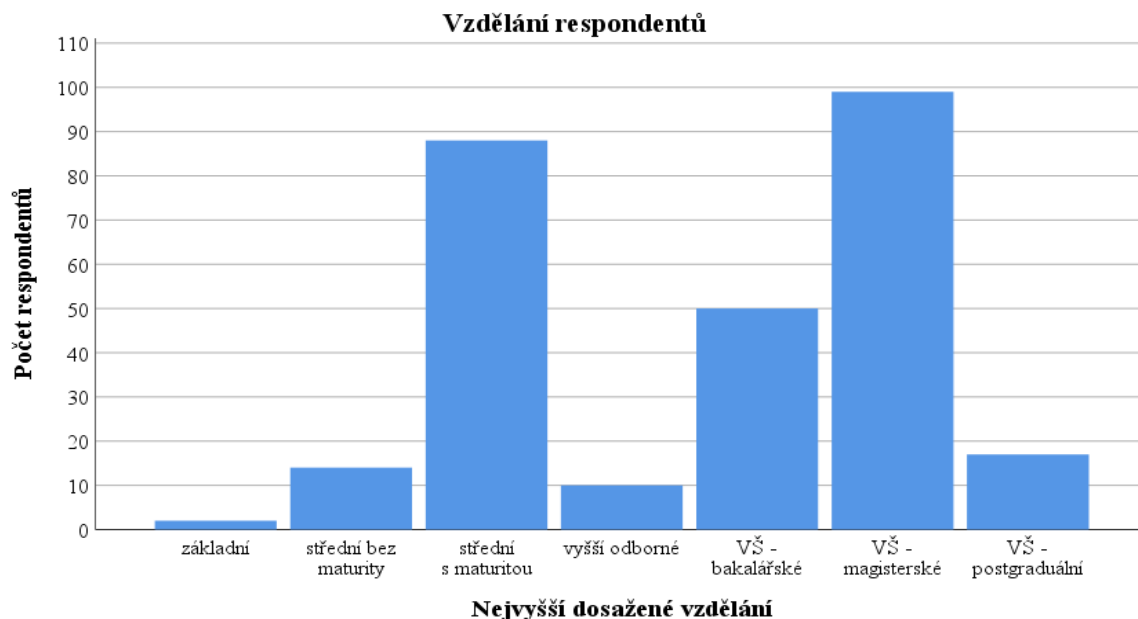
Mezi respondenty je poměrně vyrovnaně zastoupena kategorie ve věku 18-42 let. Respondentů z vyšších věkových kohort je výrazně méně, nejstarší respondent je narozen v roce 1945.

Graf 1 – Rok narození respondentů

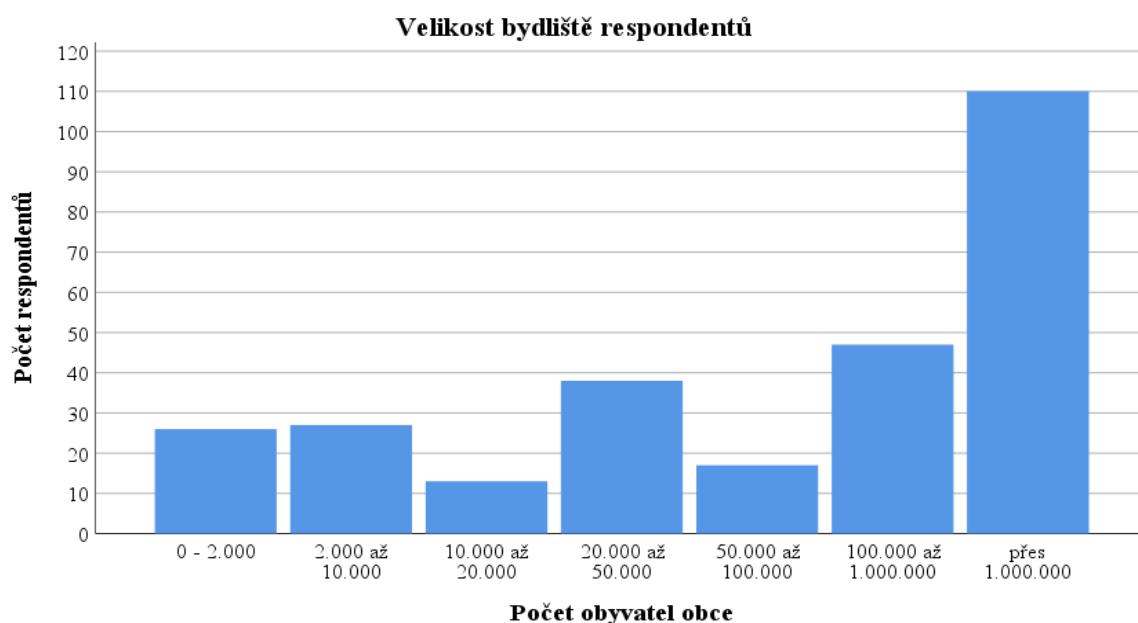
Mezi respondenty je v porovnání s běžnou populací nadstandardní počet vysokoškoláků, a to s dokončeným bakalářským i magisterským vzděláním. Naopak oproti

rozložení v běžné české populaci nejsou dostatečně zastoupení lidé se základním a středoškolským vzděláním (Český statistický úřad, 2014).

Graf 2 – Vzdělání respondentů

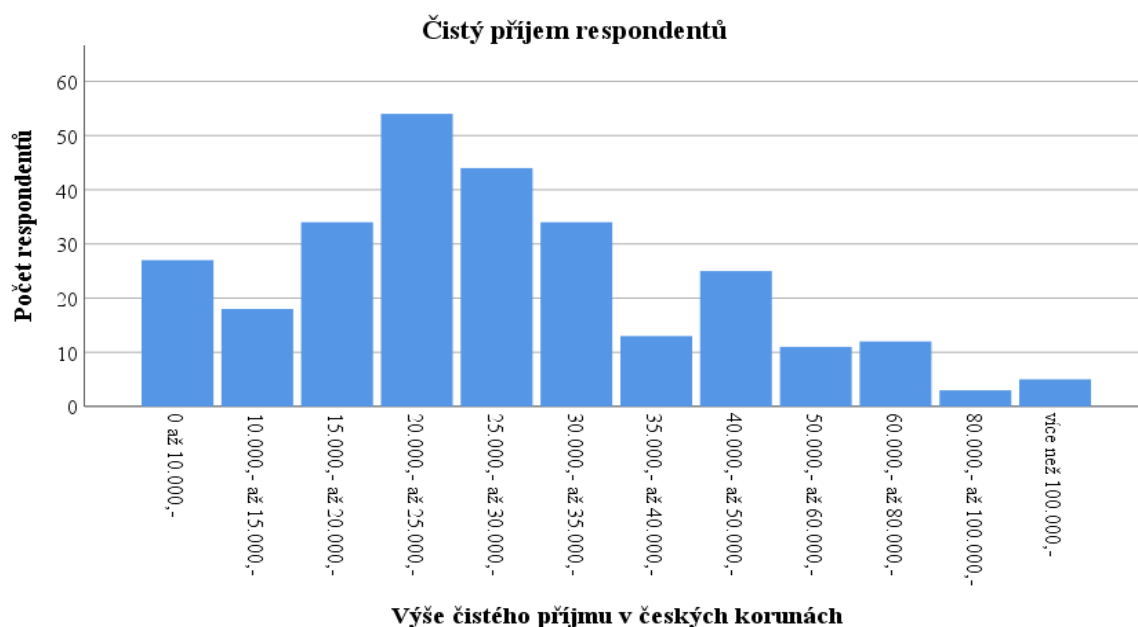
Z hlediska místa, kde respondenti dlouhodobě žijí, je ve vzorku ve větším množství zastoupena Praha. To pak odpovídá i velikosti obce, ze které respondenti pocházejí, kde jsou ve zvýšené míře v porovnání s průměrem ČR zastoupena sídla nad 1.000.000 obyvatel, a to na úrok obcí menších než 10.000 obyvatel.

Graf 3 – Velikost bydliště respondentů

7.2 Finanční situace a zadlužení

Respondenti byly na začátku a na konci této části vyzvány, aby subjektivně zhodnotili svou finanční situaci. Objektivní rozložení příjmů mezi respondenty se velmi blíží rozložení v celé české populaci (Český statistický úřad, 2019). Pro další zpracování dat je pouze třeba poznamenat, že při rozložení příjmových clusterů je vhodné rozdělit skupinu čistých příjmů ve výši 40.000 – 50.000,- Kč do dvou pětistisícových položek, naopak pro všechny příjmové skupiny nad 100.000,- Kč postačí položka jediná. Další alternativní možností je pak sběr dat celkových rodinných příjmů v kontextu počtu členů domácnosti, které sice představují přesnější údaj o finanční situaci jedince, ale zároveň vnášejí do problematiky takové množství dodatečných proměnných, že by zbylá data přestala být statisticky zpracovatelná.

Graf 4 – Čistý příjem respondentů

Rozhodující pro výsledky výzkumu byly odpovědi respondentů na další skupinu čtyř otázek týkajících se zadlužení.

Na otázku „*Máte v současné době nějaké dlužné závazky ZAJIŠTĚNÉ majetkem (hypotéky, leasingy apod.) ?*“ odpovědělo kladně 25 % respondentů (celkem 71). Tuto skupinu budeme dále označovat pouze jako „*zajištění dlužníci*“.

Na otázku „*Máte v současné době nějaké dlužné závazky NEZAJIŠTĚNÉ majetkem (kontokorenty, spotřebitelské úvěry, mikropůjčky, kreditní karty, služba odložení plateb apod.) ?*“ odpovědělo kladně 33 % respondentů (celkem 92). Tuto skupinu budeme dále označovat pouze jako „*nezajištění dlužníci*“.

Na otázku „*Máte v současné době nějaké dlužné závazky nejméně 30 dní po splatnosti?*“ odpovědělo kladně celkem 6 % respondentů (celkem 17). Na otázku „*Měli jste někdy v minulosti nějaké dlužné závazky nejméně 30 dní po splatnosti?*“ odpovědělo kladně 20 % respondentů (celkem 55). Respondentů, kteří aspoň na jednu z těchto otázek odpověděli kladně, bylo 21 % (celkem 59). Tuto skupinu budeme dále označovat pouze jako „*dlužníci v prodlení*“.

8 Výsledky

Pro potřeby statistického zpracování jsme využili trialové verze statistického programu SPSS od společnosti IBM. Většina hypotéz je na základě teoretických poznatků formulována jednostranně, pro potřeby diplomové práce testujeme všechny hypotézy na zvolené 5 % hladině významnosti.

Všechny předložené hypotézy byly podrobeny statistickému testování prostřednictvím nezávislého t-testu. Vyhodnocení všech 11 hypotéz a výsledky jednotlivých t-testů předkládáme níže. Současně jsme využili Pearsonova Chí-kvadrát testu a t-testu pro srovnání nezávislosti některých vybraných proměnných, což nám poskytlo cenný vhled do struktury získaných dat, jehož závěry dále rozvádíme v diskusi.

8.1 Výsledky t-testu hypotéz

U **Předpokladu 1** očekávají hypotézy souvislost mezi **prodlením dlužníků** a skórování v ZTPI testu ve všech pěti kategoriích vnímání časové perspektivy.

H₁: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy negativní minulosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů než u jedinců bez této zkušenosti.

U kategorie negativní minulosti t-test prokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů ($M = 3,23$, $SD = 0,72$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 2,87$, $SD = 0,79$), $t(278) = 3,19$, $p = 0,001$, $r = 0,19$. Na základě námi naměřených dat **zamítáme nulovou hypotézu** a přijímáme hypotézu H_1 . Dlužníci v prodlení skórovali v této kategorii signifikantně více než ostatní respondenti, nicméně velikost účinku (effect size) vyšla v tomto případě poměrně nízká.

H₂: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy pozitivní minulosti je statisticky významně nižší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů než u jedinců bez této zkušenosti.

Na základě signifikantního výsledku Levenova testu shody rozptylů ($p = 0,007$) pro jistotu využíváme SPSS vypočítaný model pro případ, kdy mezi soubory shodu variancí předpokládat nemůžeme. Nicméně to může být způsobeno i velikostí vzorku (Field, 2009). U kategorie pozitivní minulosti t-test prokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty se

zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů ($M = 3,11$, $SD = 0,67$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 3,39$, $SD = 0,56$), $t(80,72) = -2,95$, $p = 0,002$, $r = 0,31$. Na základě námi naměřených dat **zamítáme nulovou hypotézu** a přijímáme hypotézu H_2 . Dlužníci v prodlení skórovali v této kategorii méně než ostatní respondenti., velikost účinku je v tomto případě ve střední hladině.

H3: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy fatalistické přítomnosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů než u jedinců bez této zkušenosti.

Na základě signifikantního výsledku Levenova testu shody rozptylů ($p = 0,019$) i u H_3 pro jistotu využíváme SPSS vypočítaný model pro případ, kdy mezi soubory shodu variancí předpokládat nemůžeme. U kategorie fatalistické přítomnosti t-test prokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů ($M = 2,66$, $SD = 0,77$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 2,38$, $SD = 0,62$), $t(78,97) = 2,68$, $p = 0,005$, $r = 0,28$. Na základě námi naměřených dat **zamítáme nulovou hypotézu** a přijímáme hypotézu H_3 . Dlužníci v prodlení skórovali v této kategorii signifikantně více než ostatní respondenti, velikost účinku je v tomto případě nízká.

H4: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy hedonistické přítomnosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dluhů než u jedinců bez této zkušenosti.

U kategorie hedonistické přítomnosti t-test prokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů ($M = 3,35$, $SD = 0,62$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 3,13$, $SD = 0,56$), $t(278) = 2,65$, $p = 0,009$, $r = 0,28$. Na základě námi naměřených dat **zamítáme nulovou hypotézu** a přijímáme hypotézu H_4 . Dlužníci v prodlení skórovali v této kategorii signifikantně více než ostatní respondenti, přestože velikost účinku je v tomto případě poměrně nízká.

H₅: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy budoucnosti se statisticky významně liší u jedinců se zkušeností s prodlením splácení dlužných závazků než u jedinců bez této zkušenosti.

Na základě signifikantního výsledku Levenova testu shody rozptylů ($p = 0,003$) využíváme pro jistotu i u H_5 SPSS vypočítaný model pro případ, kdy mezi soubory shodu variancí předpokládat nemůžeme. U kategorie budoucnosti t-test prokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů ($M = 3,25$, $SD = 0,63$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 3,52$, $SD = 0,50$), $t(78,17) = -3,48$, $p = 0,002$, $r = 0,37$. Na základě námi naměřených dat **zamítáme nulovou hypotézu** a přijímáme hypotézu H_5 . Dlužníci v prodlení skórovali v této kategorii signifikantně méně než ostatní respondenti, velikost účinku je v tomto případě ve střední hladině.

U **Předpokladu 2** vycházíme z očekávání, že zadlužení jedince **nezajištěnými závazky** souvisí s jeho vnímáním časové perspektivy přítomnosti a budoucnosti.

H₆: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy fatalistické přítomnosti je statisticky významně vyšší u jedinců s nezajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

U kategorie fatalistické přítomnosti t-test neprokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty s nezajištěnými dlužnými závazky ($M = 2,43$, $SD = 0,71$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 2,44$, $SD = 0,64$), $t(278) = -0,09$, $p = 0,466$. Na základě námi naměřených dat se **nepodařilo zamítnout nulovou hypotézu**. Nezajištění dlužníci se ve vnímání fatalistické přítomnosti signifikantně neliší od respondentů bez nezajištěných dluhů.

H₇: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy hedonistické přítomnosti je statisticky významně vyšší u jedinců s nezajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

U kategorie hedonistické přítomnosti t-test neprokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty s nezajištěnými dlužnými závazky ($M = 3,20$, $SD = 0,57$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 3,17$, $SD = 0,58$), $t(278) = 0,422$, $p = 0,337$. Na základě námi naměřených dat se **nepodařilo zamítnout nulovou hypotézu**. Nezajištění dlužníci se ve

vnímání hedonistické přítomnosti signifikantně neliší od respondentů bez nezajištěných dluhů.

H₈: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy budoucnosti je statisticky významně nižší u jedinců s nezajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

U kategorie budoucnosti t-test prokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty s nezajištěnými dlužnými závazky ($M = 3,36$, $SD = 0,53$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 3,50$, $SD = 0,54$), $t(278) = -2,10$, $p = 0,019$, $r = 0,12$. Na základě námi naměřených dat **zamítáme nulovou hypotézu** a přijímáme hypotézu H₈. Nezajištění dlužníci skórovali v této kategorii signifikantně méně než ostatní respondenti, přestože velikost účinku je v tomto případě poměrně nízká.

U **Předpokladu 3** vycházíme z očekávání, že zadlužení jedince **zajištěnými závazky** souvisí s jeho vnímáním časové perspektivy přítomnosti a budoucnosti.

H₉: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy fatalistické přítomnosti je statisticky významně nižší u jedinců se zajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

U kategorie fatalistické přítomnosti t-test neprokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty se zajištěnými dlužnými závazky ($M = 2,34$, $SD = 0,67$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 2,47$, $SD = 0,68$), $t(278) = -1,50$, $p = 0,067$. Na základě námi naměřených dat se **nepodařilo zamítnout nulovou hypotézu**. Zajištění dlužníci se ve vnímání fatalistické přítomnosti signifikantně neliší od respondentů bez nezajištěných dluhů, byť v našem dotazníku skórovali v této kategorii nesignifikantně méně.

H₁₀: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy hedonistické přítomnosti je statisticky významně nižší u jedinců se zajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

U kategorie hedonistické přítomnosti t-test prokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty se zajištěnými dlužnými závazky ($M = 3,05$, $SD = 0,60$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 3,22$, $SD = 0,57$), $t(278) = -2,15$, $p = 0,016$, $r = 0,13$. Na základě námi naměřených dat **zamítáme nulovou hypotézu** a přijímáme hypotézu H_{10} . Zajištění dlužníci skórovali v této kategorii signifikantně méně než ostatní respondenti, přestože velikost účinku je v tomto případě poměrně nízká.

H₁₁: Skóre kategorie vnímání časové perspektivy budoucnosti je statisticky významně vyšší u jedinců se zajištěnými dlužnými závazky než u jedinců bez těchto závazků.

U kategorie budoucnosti t-test neprokázal signifikantní rozdíl mezi respondenty se zajištěnými dlužnými závazky ($M = 3,46$, $SD = 0,52$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 3,46$, $SD = 0,54$), $t(278) = 0,09$, $p = 0,465$. Na základě námi naměřených dat se **nepodařilo zamítnout nulovou hypotézu**. Zajištění dlužníci se ve vnímání budoucnosti signifikantně neliší od respondentů bez zajištěných dluhů.

8.2 Vzájemné vztahy některých proměnných

8.2.1 Vztah odpovědí k zadlužení a pohlaví

Vztah odpovědí respondentů týkajících se zajištěných dlužných závazků, nezajištěných dlužných závazků, dlužných závazků v 30-denním prodlení a pohlaví zobrazuje následující tabulka reprezentující výsledky Pearsonova testu.

Z výsledků testu vyplývá signifikantní korelace mezi pohlavím respondenta a jeho nezajištěným dlužným závazkem. U zajištěných závazků je korelace na hranici pětiprocentní hladiny významnosti. Muži dluží v obou případech častěji. Korelace mezi pohlavím a prodlením se splatností se tímto testem neprokázala.

Z výsledků testu dále vyplývá signifikantní korelace mezi nezajištěnými dlužníky a oběma dalšími skupinami, tedy jak zajištěnými dlužníky, tak i dlužníky v prodlení. Naopak signifikantní korelace mezi dlužníky v prodlení a zajištěnými dlužníky se tímto testem neprokázala.

Pearsonův test zadlužení x pohlaví

		Zajištění dlužníci	Nezajištění dlužníci	Dlužníci v prodlení	Pohlaví
Zajištění dlužníci	Pearsonova korelace	1	,134*	,061	-,117
	Sig. (dvoustranná)		,025	,308	,050
	Kovariance	,190	,027	,011	-,025
Nezajištění dlužníci	Pearsonova korelace	,134*	1	,254**	-,207**
	Sig. (dvoustranná)	,025		,000	,000
	Kovariance	,027	,221	,049	-,047
Dlužníci v prodlení	Pearsonova korelace	,061	,254**	1	-,060
	Sig. (dvoustranná)	,308	,000		,318
	Kovariance	,011	,049	,167	-,012
Pohlaví	Pearsonova korelace	-,117	-,207**	-,060	1
	Sig. (dvoustranná)	,050	,000	,318	
	Kovariance	-,025	-,047	-,012	,233

*. Korelace je signifikantní na úrovni 0.05 (dvoustranná).

**. Korelace je signifikantní na úrovni 0.01 (dvoustranná).

Tabulka 1 – Pearsonův test zadlužení x pohlaví

8.2.2 Vztah odpovědí k zadlužení a rokem narození

Vztah odpovědí respondentů týkajících se zajištěných dlužných závazků, nezajištěných dlužných závazků, dlužných závazků v třicetidenním prodlení a **rokem narození** respondentů jsme zjišťovali použitím metody t-testu.

U roku narození respondentů t-test **neprokázal** signifikantní rozdíl mezi respondenty se zkušeností s prodlením splácení dluhů o 30 dnů ($M = 1986,80$, $SD = 7,08$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 1987,82$, $SD = 9,01$), $t(278) = -0,807$, $p = 0,420$. Na základě námi naměřených dat **zkušenost s prodlením** splácení dluhu signifikantně nesouvisí s věkem.

Na základně námi naměřených dat jsme **prokázali** (t-test) signifikantní rozdíl mezi respondenty s nezajištěnými dlužnými závazky ($M = 1985,93$, $SD = 9,06$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 1988,42$, $SD = 8,33$), $t(278) = -2,28$, $p = 0,023$, $r = 0,14$. **Nezajištění dlužníci** jsou signifikantně starší než lidé bez nezajištěných dluhů, přestože vypočítaná velikost účinku je nízká. Zjištěný průměrný věk nezajištěných dlužníků je o 2,5 roku vyšší než věkový průměr ostatních respondentů.

Konečně t-test u roku narození respondentů **prokázal** i signifikantní rozdíl mezi respondenty se zajištěnými dlužnými závazky ($M = 1984,42$, $SD = 7,23$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 1988,68$, $SD = 8,83$), $t(278) = -3,67$, $p < 0,001$, $r = 0,22$. I **zajištění dlužníci** jsou signifikantně starší než lidé bez zajištěných dluhů, nicméně i zde je vypočítaná velikost účinku poměrně nízká. Průměrný věk zajištěných dlužníků je o 4,3 roku vyšší než věkový průměr ostatních respondentů.

8.3 Shrnutí výsledků

Při koncipování výzkumné části jsme stanovili celkem 11 hypotéz $H_1 - H_{11}$. Využité metody nás dovedly k výsledku, kdy jsme celkem u sedmi hypotéz (H_1-H_5 , H_8 a H_{10}) zamítli nulové hypotézy, ostatní předpoklady se tedy statisticky nepotvrdily. Dále konstatujeme a zdůrazňujeme, že s výjimkou H_2 vykazují všechny teze, u nichž jsme zamítli nulovou hypotézu, poměrně slabou velikost účinku ($r > 0,30$).

Hypotézy H_1-H_5 se týkají výsledků testu ZTPI u dlužníků v prodlení. Uvedené hypotézy vyplynuly z Předpokladu 1. Všech pět hypotéz se potvrdilo, konkrétně tak, že dlužníci v prodlení skórují více u kategorií negativní minulost, fatalistická přítomnost a hedonistická přítomnost a méně u kategorií pozitivní minulost a budoucnost.

Hypotézy H_6-H_8 se týkají výsledků testu ZTPI u nezajištěných dlužníků. Uvedené hypotézy vyplynuly z Předpokladu 2. Očekávané výsledky u hypotéz týkajících se kategorií fatalistická přítomnost a hedonistická přítomnost (H_6 a H_7) nebyly prokázány. Naopak se naše očekávání potvrdila u kategorie budoucnost (H_8), konkrétně tak, že dlužníci s nezajištěnými dluhy skórují v této kategorii méně než ostatní respondenti.

Hypotézy H_9-H_{11} se týkají výsledků testu ZTPI u zajištěných dlužníků. Uvedené hypotézy vyplynuly z Předpokladu 3. Očekávané výsledky u hypotéz týkajících se kategorií fatalistická přítomnost a budoucnost (H_9 a H_{11}) nebyly prokázány. Naopak se naše očekávání potvrdila u kategorie hedonistické přítomnosti (H_{10}), konkrétně tak, že dlužníci se zajištěnými dluhy skórují v této kategorii méně než ostatní respondenti.

Pro úplnost interpretace dodejme, že jsme pro úplný přehled o získaných datech podrobili t-testu i vztahy mezi výsledky zajištěných a nezajištěných dlužníků v obou kategoriích minulosti ZTPI. Tyto metody však nepřinesly žádné signifikantní výsledky. Ve statistickém vyhodnocení se těmito výsledky dále nezabýváme, neboť tyto vztahy nebyly předmětem stanovených hypotéz.

Srovnání výsledků třech otázek týkajících se různých typů dlužníků ukázala signifikantní průnik skupiny nezajištěných dlužníků jak se zajištěnými dlužníky, tak i s dlužníky v prodlení. Mezi zajištěnými dlužníky a dlužníky v prodlení však tento vztah nalezen nebyl.

Při srovnání třech dlužnických skupin s pohlavím respondentů se neprokázal vztah mezi pohlavím a skupinou dlužníků v prodlení. U nezajištěných dlužníků se tento vztah prokázal, častěji zadlužení jsou muži. Stejný trend pozorujeme i u zajištěných dluhů, tam ale naznačený rozdíl velmi těsně nedosáhl požadované hladiny významnosti.

Jako poslední jsme zkoumali vztah třech dlužnických skupin s věkem respondentů. Vztah dlužníků v prodlení k roku narození prokázán nebyl, naopak byl, byť s malou silou efektu, prokázán vztah mezi zajištěnými i nezajištěnými dlužníky a jejich věkem narození. U obou skupin dlužníků jsou častěji zadlužení spíše starší respondenti.

9 Statistika metody DJD

9.1 Základní charakteristika DJD

Náš primární zájem o celou zkoumanou oblast dluhů vychází z empirických zkušeností s dlužníky. Odtud vyvstala i poměrně jednoduchá otázka, zda se dlužníci nějakým způsobem ve svých psychických vlastnostech liší od zbytku populace. Existují testy velmi různorodých kvalit a parametrů zkoumající riziko zadlužení. Ty však vycházejí ve svých položkách vždy ze stavu, ve kterém se finance dlužníků nacházejí, jsou tedy založené spíše na ekonomickém vědním základu³². I tyto dotazníky ale obsahují některé otázky, které směřují spíše na obecné zvyky a chování, a kterými jsme se při konstrukci dotazníku nepřímo inspirovali.

Za koncepcí nové metody stojí idea vytvořit prostředek umožňující dlužníkovi ověřit, zda má z hlediska zadlužení nějaké rizikové psychické vlastnosti ještě předtím, než dlužný závazek přijme. Zároveň jsme chtěli vycházet z předcházejícího jednání dlužníka, pokud možno přímo nesouvisejícím s dluhy, neboť metoda má ambici přinášet výsledky i u jedinců, kteří zatím zadlužení nejsou. Zaměřujeme se proto na běžné životní situace a jednání v nich – odtud pochází název Dotazník k jednání dlužníků (DJD). Vytyčili jsme celkem čtyři kategorie otázek a sestavili baterii 47 položek/otázek, které měly dle našich předpokladů jednotlivé kategorie sytit – odkládání uspokojení (15 položek, O1-O15), zvládání času (12 položek, T1-T12), pravidelný režim (10 položek, R1-R10³³) a šetření (10 položek, S1-S10). Znění položek je obsaženo v Příloze 3. Respondent mohl zvolit právě jednu z odpovědí *rozhodně souhlasí / spíše souhlasí / spíše nesouhlasí / rozhodně nesouhlasí*.

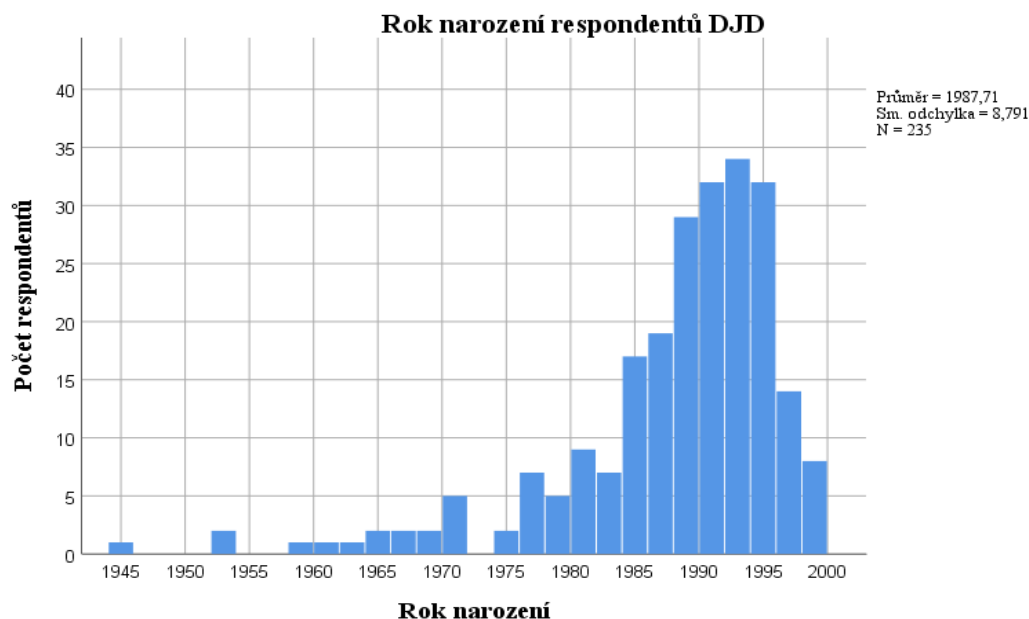
9.2 Výzkumný soubor

Data pro předvýzkum se podařilo získat v rámci vyplnění dotazníku na vztah zadlužení a ZTPI. S vyplněním části věnující se DJD souhlasilo a dotazník vyplnilo bezmála 84 % respondentů (celkem 235), což považujeme za úspěšný výsledek a doklad toho, že většinu respondentů od pokračování neodradila délka, obsah ani forma předchozích částí dotazníku. Dotazník vyplnilo 64 % žen (celkem 150) a 36 % mužů (celkem 85), zastoupení podle pohlaví je tedy téměř stejné jako v úplném vzorku respondentů.

³² Testy jsou k nahlédnutí např. na webových stránkách Money Advice Service (2019) nebo Ministerstva práce a sociálních věcí (2013).

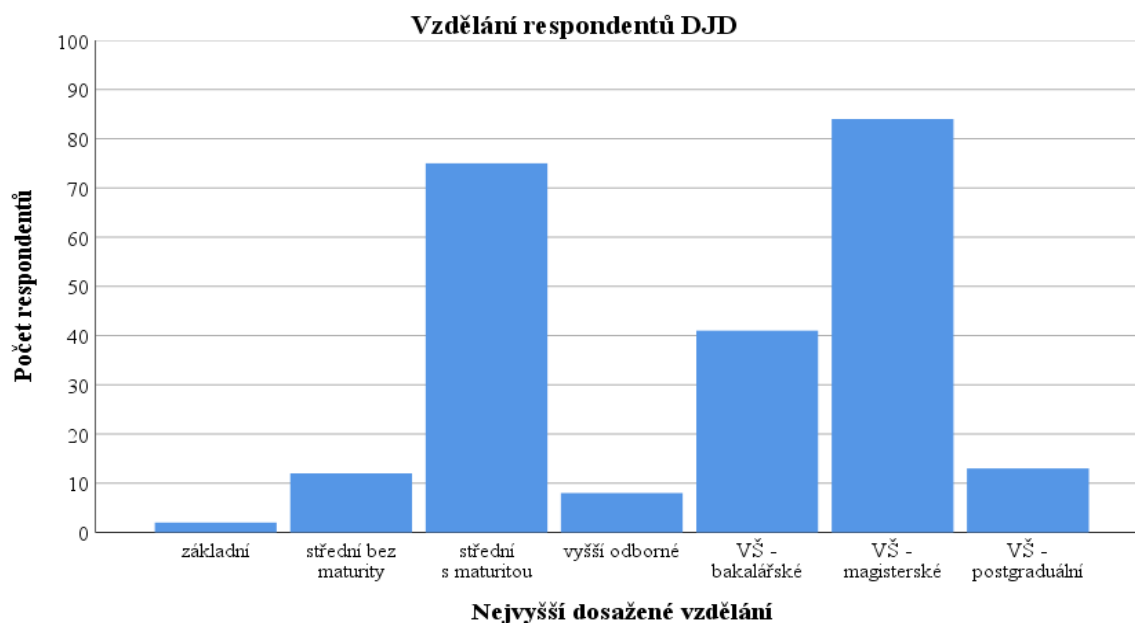
³³ Jak vyjde najevo dále, podle výsledků položkové analýzy byly položky O6 a O8 převedeny do kategorie pravidelného režimu jako R11 a R12 a položka O13 byla převedena do kategorie časových limitů jako T11.

Mezi respondenty je poměrně vyrovnané zastoupení u respondentů mezi 24 a 34 lety, četnost respondentů pak s věkem postupně klesá.

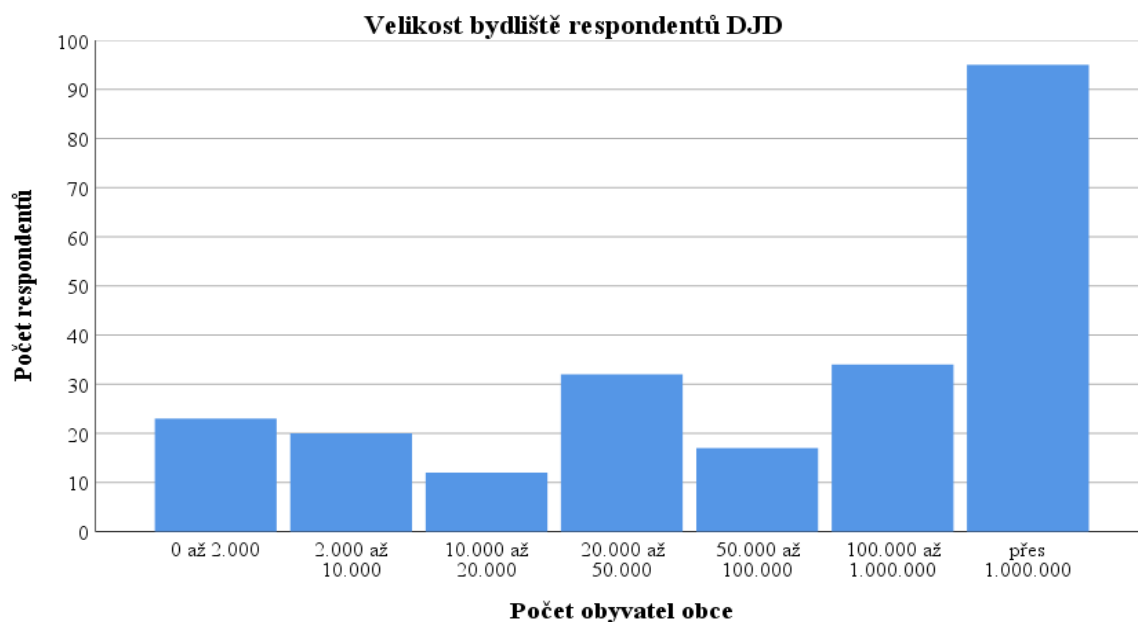
Graf 5 – Rok narození respondentů DJD

Zastoupení je velmi podobné jako v případě základního vzorku. Stejný závěr platí ohledně vzdělání respondentů, i zde vidíme nevyrovnanost ve prospěch vysokoškoláků a v neprospěch respondentů se základním a středoškolským nematuritním vzděláním.

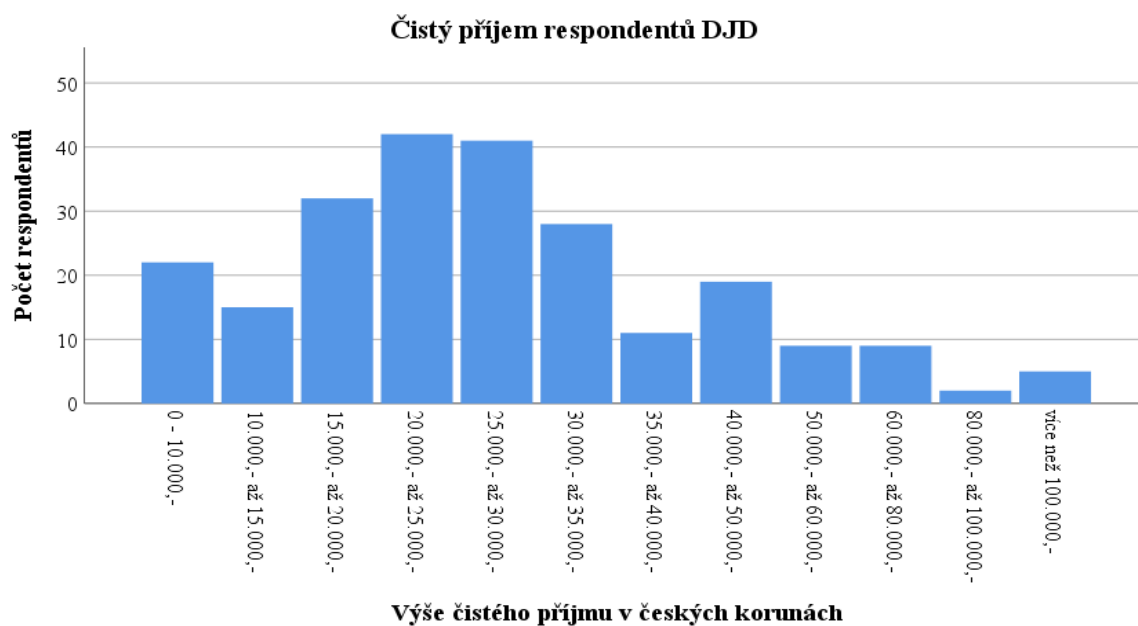
Graf 6 – Vzdělání respondentů DJD

I v otázce velikosti obce bydliště kopíruje zmenšený soubor respondentů odchylku původního vzorku, chybí tedy celkem rovnoměrně zástupci z menších obcí, více je naopak obyvatel Prahy.

Graf 7 – Velikost bydliště respondentů DJD

Ani rozložení příjmů zúženého výběru respondentů se od předchozích dat výrazně neliší. Tato skladba je mnohem bližší k normální české populaci, než u předešlých demografických údajů (Český statistický úřad, 2019).

Graf 8 – Čistý příjem respondentů DJD

Stejně jako u celého vzorku respondentů hraje samozřejmě i zde významnou roli zastoupení jednotlivých občanů s dluhy, a to ve stejných skupinách, které je porovnáváno s výsledky v dotazníku ZTPI. Ani tady jsme nezaznamenali rozdíly poměru mezi dlužníky a respondenty nesplňujícími dané dlužnické kritérium větší než 3 %.

Na otázku „*Máte v současné době nějaké dlužné závazky ZAJIŠTĚNÉ majetkem (hypotéky, leasingy apod.) ?*“ odpovědělo kladně 23 % respondentů (celkem 54) (**zajištění dlužníci**).

Na otázku „*Máte v současné době nějaké dlužné závazky NEZAJIŠTĚNÉ majetkem (kontokorenty, spotřebitelské úvěry, mikropůjčky, kreditní karty, služba odložení plateb apod.) ?*“ odpovědělo kladně 33 % respondentů (celkem 77) (**nezajištění dlužníci**).

Kategorie **dlužníků v prodlení** slučuje dlužníky, kteří odpověděli kladně alespoň na jednu z otázek „*Máte v současné době nějaké dlužné závazky nejméně 30 dní po splatnosti?*“ nebo „*Měli jste někdy v minulosti nějaké dlužné závazky nejméně 30 dní po splatnosti?*“. V tomto zúženém vzorku to platí o 22 % respondentů (celkem 52).

Můžeme tedy uzavřít, že celkové zastoupení ve vzorku respondentů, kteří vyplnili i položky DJD, je velmi podobné jako u celkového vzorku všech respondentů.

9.3 Vnitřní vlastnosti testu

9.3.1 Položková analýza

Prvním krokem k vyhodnocení použitelnosti testu DJD bylo zpracování jeho položkové analýzy po jednotlivých kategoriích. Při kalkulaci základních charakteristik jednotlivých položek vyšlo najevo, že počet nevyplněných odpovědí dotazníku je velice nízký (v průměru jen 0,38 odpovědi na každé položce, což činí jen 0,16 % nezodpovězených otázek napříč respondenty – pouze 8 respondentů nevyplnilo všechny položky), z tohoto důvodu tak nebylo nutné žádnou položku vyřazovat. Obtížnost položek hodnotíme v rozmezí intervalu 0,1-0,9. I tímto sítím všechny položky prošly, neboť se jejich obtížnost pohybuje v intervalu 0,2-0,8.

Při položkové analýze jsme odstranili všech položky mimo rozpětí 0,2 – 0,8. Jsme si vědomi toho, že v praxi se užívají i jiná rozpětí, nicméně (jak naznačují i následující data) během analýzy jsme se potýkali s poměrně nízkou vzájemnou korelací položek, současně jsme očekávali, že bude nutné eliminovat větší množství položek, a to (i) jelikož se jedná o

první předvýzkum, který by měl odfiltrout nekvalitní položky, a (ii) protože u některých položek (s indexem kolem 0,15) bylo velmi nejisté, kterou z položek vlastně v nejvyšším rozsahu sytí. Následující tabulky prezentují položkovou analýzu v rámci jednotlivých kategorií.

Položková analýza odkládání uspokojení (O)

	O1	O2	O3	O4	O5	O6	O7	O8	O9	O10	O11	O12	O13	O14	O15
O	0,41	0,19	0,25	0,28	0,41	0,33	0,33	0,40	0,27	0,43	0,22	0,42	0,17	0,21	0,33

Tabulka 2 – Položková analýza odkládání uspokojení (O)

Podle zvoleného kritéria je vyřazena 1 položka, a to O2³⁴. Domníváme se, že položka až příliš cílí na přirozeně pasivní roli respondenta, která patrně není velké části odpovídajících vlastní, neboť se v předpokládaném dilematu vůbec neocitají. Stanovenou hranici nepřestoupila ani položka O13³⁵, tu však nevylučujeme, ale přeřazujeme do kategorie časové limity, které nabyla podstatně vyšší index (0,27) a dále označujeme jako T13. Ze stejného důvodu přeřazujeme položku O6³⁶ do kategorie pravidelného režimu (index 0,38) a dále označujeme jako R11. Obě změny považujeme s ohledem na znění položek za smysluplné, empiricky je zřejmé, že mohou sytit i nové kategorie.

Položková analýza časových limitů (T)

	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	T12
T	0,59	0,57	0,47	0,44	0,41	0,58	0,72	0,00	0,67	0,25	0,51	0,53

Tabulka 3 – Položková analýza časových limitů (T)

Podle zvoleného kritéria vyřazujeme položku T8³⁷. Položka obsahuje velmi vágní podmínkovou část („*když je to nezbytné*“) a má poměrně vysokou obtížnost (0,69). Je možné, že by bylo vhodnější formulovat položku s odkazem na konkrétní časový úsek („*během posledního měsíce*“). Takto zřejmě naprostá většina respondentů vyhodnotila, že jsou tuto oběť eventuálně připraveni podstoupit.

³⁴ O2: „Vydřete čekat, až Vám sám od sebe zavolá někdo, s kým toužíte hovořit?“

³⁵ O13/T13: „Po zapnutí počítače kontrolujete nejdříve pracovní e-mail?“

³⁶ O6/R11: „Rozhodl/a jste se v posledních 5 letech změnit životní styl, který se Vám daří udržet?“

³⁷ T8: „Když je to nezbytné, pracujete i přes půlnoc?“

Položková analýza pravidelného režimu (R)

	R1	R2	R3	R4	R5	R6	R7	R8	R9	R10
R	0,37	0,10	0,32	0,31	0,18	0,65	0,48	0,39	0,45	0,57

Tabulka 4 – Položková analýza pravidelného režimu (R)

Podle zvoleného kritéria vyřazujeme dvě položky. Položka R2³⁸ dosáhla vyššího indexu v kategorii šetření peněz (0,19), avšak ani v ní nepřekonala stanovenou hranici. Možné problémy položky spatřujeme v neurčitosti pojmu „*kazit myšlenky*“, dále pak i ve slově „*úkol*“, které může až příliš navozovat studijní atmosféru a nedostatečně evokovat i další sféry povinností. Stejně jako u předchozí kategorie, položka by mohla být určitěji ukotvena v čase. Položka R5³⁹ vykazuje vysokou obtížnost (0,71), respondenti se spíše klonili k tomu, že se snídání zdržet nenechají. To může vycházet z faktu, že mnoho respondentů zkrátka není zvyklých snídat vůbec. Uvedená námitka zazněla i v písemných zpětných vazbách v závěru dotazníku.

Položková analýza šetření peněz (S)

	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	S8	S9	S10
S	0,65	0,08	0,65	0,54	0,16	0,32	0,64	0,62	0,31	0,21

Tabulka 5 – Položková analýza šetření peněz (S)

V souladu se zvoleným kritériem musíme vyřadit dvě položky. Položka S2⁴⁰ je zaměřena na volbu pokrmu podle ceny a zřejmě se šetřením významně nesouvisí. Při dalším zkoumání lze tuto položku zopakovat s tím, že volba jídla z nabídky restaurace bude nahrazena volbou samotné restaurace podle její běžné cenové hladiny („*jak je tam draho*“). V rámci focus group zazněl také argument, že je možné, že významná část respondentů ani v restauracích nejí. Vyřazení položky S5⁴¹ není překvapující s ohledem na poměrně nízkou obtížnost položky (0,24). Zdá se, že nakupování dárek v předstihu se mezi respondenty vyskytuje příliš zřídka na to, aby byla položka dostatečně určující. Je také možné, že časová rovina „*každý měsíc*“ je v tomto případě stanovena jako příliš krátká, při tvorbě položky jsme se však obávali, že delší časový úsek podlehne u respondentů příliš velkému paměťovému

³⁸ R2: „*Kazí Vám někdy příjemný zážitek myšlenky na to, že dosud nemáte hotové všechny úkoly?*“

³⁹ R5: „*Najdete si čas na snídání i přes to, že to znamená přijít pozdě do zaměstnání/školy?*“

⁴⁰ S2: „*Pokud jíte v restauraci, vybíráte si jídlo podle ceny?*“

⁴¹ S4: „*Každý měsíc ze svého příjmu koupíte nějaký dárek, který si uchováte a využijete, jakmile se bude hodit?*“

zkreslení. Zlepšení variace odpovědí by mohlo přinést i přeformulování časové podmínky na výraz „v posledním měsíci“.

9.3.2 Opakovaná položková analýza

Po provedení položkové analýzy, vyřazení šesti otázek a převedení dvou otázek do jiných kategorií jsme zopakovali položkovou analýzu zbývajících položek, opět v příslušných kategoriích.

Opakovaná položková analýza odkládání uspokojení (O)

	O1	O3	O4	O5	O7	O8	O9	O10	O11	O12	O14	O15
O	0,41	0,28	0,29	0,45	0,34	0,36	0,30	0,43	0,25	0,48	0,29	0,31

Tabulka 6 – Opakovaná položková analýza odkládání uspokojení (O)

Opakovaná položková analýza časových limitů (T)

	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T9	T10	T11	T12	T13/O13
T	0,60	0,57	0,49	0,45	0,39	0,60	0,71	0,67	0,26	0,52	0,51	0,44

Tabulka 7 – Opakovaná položková analýza časových limitů (T)

Opakovaná položková analýza pravidelného režimu (R)

	R1	R3	R4	R6	R7	R8	R9	R10	R11/O6
R	0,34	0,41	0,21	0,67	0,53	0,43	0,47	0,60	0,59

Tabulka 8 – Opakovaná položková analýza pravidelného režimu (R)

Opakovaná položková analýza šetření peněz (S)

	S1	S3	S4	S6	S7	S8	S9	S10
S	0,72	0,72	0,55	0,28	0,63	0,66	0,37	0,19

Tabulka 9 – Opakovaná položková analýza šetření peněz (S)

Z předložených dat plynu nutnou úpravu u dalších dvou položek. Položka S10⁴² korelovala s vyřazenými položkami kategorie šetření peněz a opakovanou korelací se ocitla mimo stanovenou hodnotu. Položka má poměrně vysokou obtížnost (0,76), což napovídá tomu, že respondenti spíše nemění dosud funkční modely své elektroniky na modernější výbavu. Položku lze také upravit odkazem na mírné a málo omezující poškození stávající

⁴² S10: „Nakupujete novou elektroniku (telefon, počítač, multimedia) kvůli novým funkcím už v době, kdy Vaše stávající technika ještě funguje?“

techniky – zde jsme se ale obávali, že by položku příliš ovlivnil socioekonomický status respondentů.

Položka O8⁴³ sice dosahuje dostatečných parametrů, její korelace je však při opakované korelaci vyšší v kategorii pravidelného režimu (0,39). Přemístění dává smysl i v kontextu znění otázky směřující k držení diety. Položka je nově zařazena pod označením R12.

9.3.3 Konečná položková analýza

Položkovou analýzu doplňujeme po zahrnutí posledních úprav o hodnotu Cronbachovo alfa pro jednotlivé kategorie dotazníku DJD.

Konečná položková analýza odkládání uspokojení (O)

	O1	O3	O4	O5	O7	O9	O10	O11	O12	O14	O15
O	0,35	0,31	0,27	0,51	0,36	0,27	0,46	0,27	0,54	0,30	0,31

Tabulka 10 – Konečná položková analýza odkládání uspokojení (O)

Cronbachovo alfa u kategorie odkládání uspokojení (11 položek) činí 0,37.

Při zahrnutí posledních úprav neopakujeme tabulku **časových limitů**, neboť zůstává beze změn. Cronbachovo alfa u této kategorie (12 položek) činí 0,75.

Konečná položková analýza pravidelného režimu (R)

	R1	R3	R4	R6	R7	R8	R9	R10	R11/O6	R12/O8
R	0,31	0,38	0,20	0,61	0,58	0,41	0,45	0,56	0,59	0,59

Tabulka 11 – Konečná položková analýza pravidelného režimu (R)

Cronbachovo alfa u kategorie pravidelného režimu (10 položek) činí 0,63.

Opakovaná položková analýza šetření peněz (S)

	S1	S3	S4	S6	S7	S8	S9
S	0,75	0,75	0,56	0,28	0,65	0,69	0,33

Tabulka 12 – opakovaná položková analýza šetření peněz (S)

Cronbachovo alfa u kategorie šetření peněz (7 položek) činí 0,68.

⁴³ O8: „Držel/a jste z vlastního rozhodnutí v uplynulém roce dietu?“

Z uvedených dat plyne, že nejsme nuceni vyřadit ani přesunout žádnou další položku. Cronbachovo alfa vychází velmi nízko u kategorie odkládání uspokojení, u ostatních kategorií se výsledky pohybují v přijatelném rozsahu $\alpha > 0,6$ (Field, 2009). Kategorie odkládání uspokojení má i po položkové analýze nízkou vnitřní konzistenci a bylo by vhodné ji v zájmu zvýšení reliability dodatečně posílit.

Na závěr celé položkové analýzy přidáváme ještě údaje o vzájemné korelaci jednotlivých škál. Z nich plyne, že celý dotazník DJD je poměrně celistvý a při další práci bychom mohli uvažovat o sloučení dat do jedné nebo dvou kategorií.

Vzájemné korelace jednotlivých kategorií DJD

	O	T	R	S
O	1,00			
T	0,87	1,00		
R	0,87	0,88	1,00	
S	0,89	0,88	0,87	1,00

Tabulka 13 – Vzájemné korelace jednotlivých kategorií DJD

9.4 Porovnání s dalšími výstupy dotazníku

9.4.1 Srovnání s testem ZTPI

Všechny čtyři škály dotazníku DJD jsme dále prostřednictvím Pearsonova testu porovnali s jednotlivými kategoriemi ZTPI. Pro zachování potřebných vlastností testování jsme (pouze) z tohoto testování vyřadili respondenty, kteří nevyplnili všechny položky dotazníku DJD, a pracujeme s průměry kategorií DJD i s průměry kategorií ZTPI. Následující tabulky (14-17) zaznamenávají Pearsonův koeficient korelace, hvězdička u výsledku značí signifikantní výsledek na pětiprocentní hladině významnosti, dvě hvězdičky pak na 1 % hladině významnosti.

Pearsonův test – odkládání uspokojení x ZTPI

		Negativní minulost	Pozitivní minulost	Fatalistická přítomnost	Hedonistická přítomnost	Budoucnost
Odkládání uspokojení	Pearsonova kor.	-0,074	0,04	-,136*	-,181**	,159*
	Sig. (dvoustr.)	0,265	0,546	0,041	0,006	0,017
	Počet	227	227	227	227	227

Tabulka 14 – Pearsonův test – odkládání uspokojení x ZTPI

Kategorie DJD odkládání uspokojení signifikantně koreluje s kategoriemi ZTPI fatalistická přítomnost a hedonistická přítomnost (negativně) a budoucnost (pozitivně).

Pearsonův test – časové limity x ZTPI

		Negativní minulost	Pozitivní minulost	Fatalistická přítomnost	Hedonistická přítomnost	Budoucnost
Časové limity	Pearsonova kor.	-0,109	0,086	-0,09	-,305**	,501**
	Sig. (dvoustr.)	0,1	0,196	0,175	0,000	0,000
	Počet	227	227	227	227	227

Tabulka 15 – Pearsonův test – časové limity x ZTPI

Kategorie DJD časové limity signifikantně koreluje s kategoriemi ZTPI hedonistická přítomnost (negativně) a budoucnost (pozitivně).

Pearsonův test – pravidelný režim x ZTPI

		Negativní minulost	Pozitivní minulost	Fatalistická přítomnost	Hedonistická přítomnost	Budoucnost
Pravidelný režim	Pearsonova kor.	-0,1	0,024	-0,104	-,140*	,414**
	Sig. (dvoustr.)	0,134	0,721	0,12	0,035	0,000
	Počet	227	227	227	227	227

Tabulka 16 – Pearsonův test – pravidelný režim x ZTPI

Kategorie DJD časové limity signifikantně koreluje s kategoriemi ZTPI hedonistická přítomnost (negativně) a budoucnost (pozitivně).

Pearsonův test – šetření peněz x ZTPI

		Negativní minulost	Pozitivní minulost	Fatalistická přítomnost	Hedonistická přítomnost	Budoucnost
Pravidelný režim	Pearsonova kor.	-,250**	,132*	-,321**	-,217**	,322**
	Sig. (dvoustr.)	0,000	0,047	0,000	0,001	0,000
	Počet	227	227	227	227	227

Tabulka 17 – Pearsonův test – šetření peněz x ZTPI

Kategorie DJD šetření peněz signifikantně koreluje se všemi kategoriemi ZTPI, konkrétně s kategoriemi negativní minulost, fatalistická přítomnost a hedonistická přítomnost negativně a s kategoriemi pozitivní minulost a budoucnost pozitivně.

9.4.2 Srovnání se zadlužením

Všechny čtyři kategorie dotazníku DJD jsme pomocí t-testu porovnali se skupinami dlužníků v prodlení, nezajištěných a zajištěných dlužníků a zbytkem respondentů, abychom zjistili, zda jsou některé z těchto kategorií schopné předjímat různé varianty zkoumaného zadlužení. S ohledem na formování metody volíme oboustranné t-testy a pětiprocentní hladinu významnosti. Pro vyjádření výsledků v kategorii DJD používáme hrubé skóry.

9.4.2.1 Dlužníci v prodlení

U odpovědí v kategorii **odkládání uspokojení** jsme na základě námi naměřených dat **prokázali** signifikantní rozdíl mezi dlužníky v prodlení ($M = 25,88$, $SD = 4,36$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 27,39$, $SD = 4,03$), $t(233) = -2,33$, $p = 0,021$, $r = 0,15$. Dlužníci v prodlení signifikantně méně odkládají uspokojení (měřeno dotazníkem DJD) než lidé bez zkušenosti s prodlením se splácením. Velikost účinku je v tomto případě poměrně nízká.

U odpovědí v kategorii **časových limitů** jsme na základě námi naměřených dat **prokázali** signifikantní rozdíl mezi dlužníky v prodlení ($M = 27,88$, $SD = 5,88$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 30,93$, $SD = 5,65$), $t(233) = -3,40$, $p = 0,001$, $r = 0,22$. Dlužníci v prodlení zvládají signifikantně méně časové limity (měřeno dotazníkem DJD) než lidé bez zkušenosti s prodlením se splácením. Velikost účinku je v tomto případě poměrně nízká.

U odpovědí v kategorii **pravidelného režimu** jsme na základě námi naměřených dat **neproukázali** signifikantní rozdíl mezi dlužníky v prodlení ($M = 25,33$, $SD = 5,16$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 25,49$, $SD = 4,69$), $t(233) = -0,21$, $p = 0,833$. Dlužníci v prodlení se v kategorii pravidelného režimu signifikantně neliší od ostatních respondentů.

U odpovědí v kategorii **šetření peněz** jsme na základě námi naměřených dat **prokázali** signifikantní rozdíl mezi dlužníky v prodlení ($M = 19,12$, $SD = 4,10$) a respondenty bez této zkušenosti ($M = 22,26$, $SD = 3,75$), $t(233) = -5,23$, $p < 0,001$, $r = 0,32$. Dlužníci v prodlení signifikantně méně šetří (měřeno dotazníkem DJD) než lidé bez zkušenosti s prodlením se splácením. Velikost účinku je v tomto případě ve střední hladině.

9.4.2.2 Nezajištění dlužníci

U odpovědí v kategorii **odkládání uspokojení** jsme na základě námi naměřených dat **neproukázali** signifikantní rozdíl mezi nezajištěnými dlužníky ($M = 26,34$, $SD = 3,79$) a

respondenty bez těchto závazků ($M = 27,41$, $SD = 4,27$), $t(233) = -1,86$, $p = 0,064$. Nezajištění dlužníci se v této kategorii signifikantně neliší od ostatních respondentů, přičemž skórovali nesignifikantně méně než ostatní respondenti.

U odpovědí v kategorii **časových limitů** jsme na základě námi naměřených dat **neprokázali** signifikantní rozdíl mezi nezajištěnými dlužníky ($M = 29,44$, $SD = 5,46$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 30,65$, $SD = 5,98$), $t(233) = -1,50$, $p = 0,136$. Nezajištění dlužníci se v této kategorii signifikantně neliší od ostatních respondentů.

U odpovědí v kategorii **pravidelného režimu** jsme na základě námi naměřených dat **neprokázali** signifikantní rozdíl mezi nezajištěnými dlužníky ($M = 25,71$, $SD = 5,00$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 25,32$, $SD = 4,67$), $t(233) = 0,59$, $p = 0,557$. Nezajištění dlužníci se v této kategorii signifikantně neliší od ostatních respondentů.

U odpovědí v kategorii **šetření peněz** jsme na základě námi naměřených dat **prokázali** signifikantní rozdíl mezi nezajištěnými dlužníky ($M = 20,30$, $SD = 4,57$) a dlužníky bez těchto závazků ($M = 22,18$, $SD = 3,61$), $t(233) = -3,43$, $p = 0,001$, $r = 0,22$. Nezajištění dlužníci skórovali v této kategorii signifikantně méně než ostatní respondenti, velikost účinku je v tomto případě nízká. Nezajištěné dlužníci šetří signifikantně méně než ostatní respondenti (měřeno dotazníkem DJD). Velikost účinku je v tomto případě nízká.

9.4.2.3 Zajištění dlužníci

U odpovědí v kategorii **odkládání uspokojení** jsme na základě námi naměřených dat **neprokázali** signifikantní rozdíl mezi zajištěnými dlužníky ($M = 26,89$, $SD = 3,89$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 27,10$, $SD = 4,22$), $t(233) = -0,33$, $p = 0,737$. Zajištění dlužníci se v této kategorii signifikantně neliší od ostatních respondentů.

U odpovědí v kategorii **časových limitů** jsme na základě námi naměřených dat **neprokázali** signifikantní rozdíl mezi zajištěnými dlužníky ($M = 29,70$, $SD = 6,15$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 30,42$, $SD = 5,74$), $t(233) = -0,79$, $p = 0,429$. Zajištění dlužníci se v této kategorii signifikantně neliší od ostatních respondentů.

U odpovědí v kategorii **pravidelného režimu** jsme na základě námi naměřených dat **neprokázali** signifikantní rozdíl mezi zajištěnými dlužníky ($M = 26,56$, $SD = 4,32$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 25,12$, $SD = 4,88$), $t(233) = 1,94$, $p = 0,53$. Zajištění dlužníci se v této kategorii signifikantně neliší od ostatních respondentů, když skórovali nesignifikantně více než ostatní respondenti.

U odpovědí v kategorii **šetření peněz** jsme na základě námi naměřených dat **neprokázali** signifikantní rozdíl mezi zajištěnými dlužníky ($M = 21,78$, $SD = 4,43$) a respondenty bez těchto závazků ($M = 21,50$, $SD = 3,92$), $t(233) = 0,45$, $p = 0,655$. Zajištění dlužníci se v této kategorii signifikantně neliší od ostatních respondentů.

9.5 Shrnutí výsledků předvýzkumu

Odpovědi pro statistické zpracování metody DJD poskytlo celkem 235 respondentů, z toho 227 vyplnilo všechny položky dotazníku. Žádná z položek tak nemusela být vyřazena pro nedostatek odpovědí. Stejně tak nebylo nutné vyřazovat žádnou položku z důvodu krajní obtížnosti. Obtížnost všech položek se pohybuje v intervalu $<0,2;0,8>$.

Při první korelaci v rámci položkové analýzy jsme nejprve vyřadili 6 položek pro příliš nízkou korelaci s očekávanými kategoriemi a 2 položky jsme s ohledem na vyšší korelaci přeřadili do jiné kategorie. Při opakované korelaci jsme dodatečně vyřadili další položku a jednu přesunuli v rámci kategorií. Dále tedy pracujeme se 40 položkami, přičemž kategorii odkládání uspokojení sytí 11 položek, časové limity 12, pravidelný režim 10 a šetření peněz 7 položek. Hodnoty Cronbachova čísla alfa pro jednotlivé kategorie dosáhly hodnot 0,37, 0,75, 0,63 a 0,68. Celková Cronbachovo alfa pro všech 40 položek dotazníku činí 0,77.

Při porovnání kategorií testu DJD a testu ZTPI vyšlo najevo, že všechny položky testu DJD signifikantně záporně korelují s kategorií hedonistické přítomnosti a kladně korelují s kategorií budoucnosti testu ZTPI. Dále jsme zaznamenali negativní korelaci mezi kategorií odkládání uspokojení a fatalistickou přítomností. Kategorie šetření peněz koreluje se všemi kategoriemi ZTPI, záporně s negativní minulostí a oběma kategoriemi přítomnosti, kladně s pozitivní minulostí a budoucností.

Při vyhodnocení vztahu s problematikou zadlužení poskytl dotazník DJD méně signifikantních výsledků než dotazník ZTPI. Dlužníci v prodlení skórovali signifikantně méně ve všech kategoriích s výjimkou pravidelného režimu, nezajištění dlužníci signifikantně méně v kategorii šetření peněz. Zajištění dlužníci nezaznamenali signifikantní rozdíly u žádné z kategorií DJD. Zajímavé vztahy naznačily výsledky nezajištěných dlužníků v kategorii odkládání uspokojení (skórovali méně) a zajištění dlužníci v kategorii pravidelný režim (skórovali více), ani v jednom případě však výsledek nedosáhl požadované statistické významnosti.

10 Diskuse

Při koncepci samotného výzkumu jsme si stanovili spíše vyšší množství hypotéz, neboť jsme se obávali toho, že vytyčené předpoklady jsou příliš ambiciózní a statisticky dokážeme prokázat pouze minimum ze stanovených očekávání. Výsledky testování však nakonec ukázaly celou řadu zajímavých a většinou i signifikantních souvislostí. V souladu se systematickou práce se nejprve věnujeme výsledkům dotazníku ZTPI a poté závěrům vztahujícími se k dotazníku DJD.

Při srovnání **vztahů mezi jednotlivými skupinami dlužníků** jsme zjistili, že zajištění dlužníci mají často i nezajištěné dluhy a nezajištění dlužníci se mnohdy ocitají v prodlení. Skupiny zajištěných dlužníků a dlužníků v prodlení už se však významně neprolínají. Vztah zajištěných a nezajištěných dlužníků představuje určité překvapení, které jsme na základě zkoumaných pramenů nepředpokládali. Můžeme pouze spekulovat o tom, že sjednání jednoho typu dlužného závazku prolomí určitou bariéru a pro jedince je pak jednodušší sjednávat si další závazky, bez ohledu na jejich povahu.

Rozdíl mezi vztahem zajištěných dlužníků a nezajištěných dlužníků vůči prodlení není tak překvapující, protože vychází z povahy jejich závazku. Nezajištěnému dlužníkovi hrozí v případě prodlení se splátkami přinejhorším upomínky, penále, odstoupení od smlouvy a až v horizontu měsíců či let soudy a exekuce. Všemi těmito kroky se však z materiálního hlediska pouze mění výše a splatnost jeho dluhu, tedy vlastně pouze účetní položka. I to může být pro jedince stresující, ale nelze to srovnávat se situací zajištěného dlužníka. Ten totiž za dluh neodpovídá pouze osobně, ale především svým majetkem, který činí často podstatnou část všech jeho aktiv (dům, byt, automobil) – majetkem, na němž běžně existenčně závisí nejen on, ale někdy i další členové jeho domácnosti. V případě prodlení a odstoupení od smlouvy věřitel nezačne vymáhání podáním žaloby, nýbrž nuceným prodejem tohoto majetku. Takový scénář představuje pro zajištěného věřitele mnohem závažnější zásah do života než rizika, která hrozí nezajištěnému věřiteli (i ta se později zajištěného věřitele také týkají, pokud prodej zástavy nepokryje celý dluh).

Nejvýznamnější rozdíl ovšem spatřujeme v porovnání dat týkajících se rozdílu mezi dlužníky v prodlení a ostatními dlužníky. Z testování dat skupiny dlužníků s prodlením vyšlo najevo, že se tato skupina v mnoha ohledech významně odlišuje od zajištěných a nezajištěných dlužníků. **Dlužníci v prodlení se odchýlili od ostatních respondentů v každé z pěti kategorií testu ZTPI a ve třech ze čtyř kategorií testu DJD**, což jsme u ostatních

skupin dlužníků zjistili vždy nejvýše u jedné kategorie. Ze všech skupin dlužníků jsou to naopak pouze dlužníci v prodlení, u kterých se nepodařilo prokázat žádnou souvislost s věkem respondentů ani s jejich pohlavím. To vše nasvědčuje tomu, že zkoumané vlastnosti skupiny dlužníků se odlišují od ostatních dvou skupin, zajištěných i nezajištěných dlužníků, a to přesto, že mezi nezajištěnými dlužníky a dlužníky z prodlení existuje významný průnik.

Při podrobnějším pohledu na výsledky **dlužníků v prodlení** vychází najevo, že více inklinují k negativní minulosti a naopak méně pozitivní minulosti. To podporuje naši teorii tvorby dlužnického narativu, která vycházela právě ze zkušenosti s dlužníky v prodlení. Tito dlužníci skutečně vnímají minulost více negativně a méně pozitivně, což by mohlo mít přímý vliv na jejich interpretaci vlastní historie. Zároveň se toto vnímání časové perspektivy vztahuje (mimo jiné) i na dobu, kdy dluh vznikl, je tedy možné, že subjektivní vnímání minulosti vychází i ze vzpomínek na těžkosti, které přinutily dlužníka k přijetí dlužných závazků, které později nebyl schopen řádně a včas splácet.

Výsledek dlužníků v prodlení v kategorii fatalistické přítomnosti (H₃) ukázal očekávané propojení s externalismem dlužníků v prodlení na škále LOC (Caputo, 2012). Osud dlužníků není plně v jejich rukou a mohou mít pocit, že jim vládnou buď věřitelé, nebo možná dluh samotný. Na výsledcích v této kategorii se mohou výrazně podepisovat i případy, kdy dlužníci nemají přehled o výši svých dluhů, nicméně (oprávněně) očekávají a vědí, že věřitelé si tento přehled udržují, a dlužníci v prodlení nemají žádný vliv na to, kdy a jakým způsobem věřitelé své pohledávky uplatní.

Dlužníci v prodlení dále více tíhnou ke vnímání hedonistické přítomnosti a méně ke kategorii budoucnosti. I tyto výsledky byly očekávané. Máme za to, že mohou souviset s častějším využíváním nákupu na splátky a impulzivními nákupy, stejně jako ve výzkumech Achtzigera a kol. (2015) a Limerick a Peltiera (2014). Dlužníci v prodlení tedy často mají vyšší prioritu v uspokojování okamžitých potřeb, než v zaměření na budoucí důsledky dnešních nákupů a nesplácení.

U **nezajištěných dlužníků** se potvrdila nižší tendence ke kategorii budoucnosti. To odpovídá představě o tom, že dlužník s nezajištěným závazkem je méně orientován na budoucí důsledky svého současného jednání, a proto pro něj vidina budoucích splátek nepředstavuje tak velkou subjektivní zátěž. Naopak se nepotvrdila vyšší tendence k hedonistické přítomnosti, což tento výsledek poněkud relativizuje. Nezajištění dlužníci

skórovali méně i v kategorii šetření peněz, domníváme se však, že to může být dáno spíše jejich aktuální finanční situací, která je do dluhu přivedla, než duševními vlastnostmi.

U **zajištěných dlužníků** jsme očekávali zejména vyšší orientaci na budoucnost, která se však nepotvrdila. Dlouhodobé plánování a přemýšlení o budoucnosti tedy není u této skupiny významně vyšší. Potvrdilo se však menší zaměření na hedonistickou přítomnost. Mírně překvapivý výsledek můžeme interpretovat tak, že pro rozhodnutí přijmout zajištěný dlužný závazek není rozhodující výhled do budoucna, ale ochota omezit se v přítomnosti a věnovat čas a energii proceduře hledání vhodného zajištění, prověřování ze strany věřitelů, jednání s prodávajícími a uzavírání nepoměrně složitějších smluv, než je tomu u nezajištěných úvěrů, jejichž sjednání je podle reklamních tvrzení často otázkou několika minut.

Výsledky korelace **pohlaví** našeho výzkumu ukázaly, že muži dluží častěji než ženy. To odpovídá obecným populačním statistikám, například podle největšího exekutorského úřadu v ČR (ExÚ Přerov) jsou mezi dlužníky v exekuci ze dvou třetin muži a jen z jedné třetiny ženy (2012). Zároveň lze zohlednit i to, že partneři žijící ve společné domácnosti sice čerpají úvěr společně, ale dlužný závazek čerpají častěji jménem muže, ať už kvůli vyšším mzdám, patriarchální rodinné konstelaci nebo proto, že ženy častěji trpí výpadkem příjmů, například v důsledku čerpání mateřské a rodičovské dovolené. Rovněž lze uvažovat o tom, že zadlužení je do jisté míry riskantní čin, a muži mají větší sklony k riskování (Trickey, 2012). Zároveň tento závěr podkopává teorie o tom, že zadlužení souvisí s impulzivními nákupy, které by měly být doménou žen (Achtziger a kol., 2015). Na prodlení dlužníků však pohlaví vliv nemá.

Výsledky srovnání **roku narození** dlužníků odpovídají logice vzniku dluhu, který vzniká okamžitě, ale splácení často probíhá po řadu let. Proto roste s věkem i pravděpodobnost existence zadlužení, ať už jakéhokoli typu. Musíme zmínit, že obecné statistiky exekucí vypovídají o tom, že se mladí lidé do 30 let ocitají mezi exekučně povinnými častěji než důchodci (Mapa exekucí, 2018). Na prodlení dlužníků však jejich věk vliv nemá.

Nejpodstatnější a nejdůležitější výstup plyne dle našeho názoru ze **srovnání skupin dlužníků**. Ukazuje se totiž, že kritický rozdíl neleží mezi dlužníky a nedlužníky ani mezi typy jejich závazků, ale mezi dlužníky v prodlení a ostatními dlužníky. Skutečnost, že je jedinec v měsíčním prodlení, je zřejmě mnohem významnějším faktorem, který nečiní rozdíl

mezi věkem ani pohlavím (opačně, než je tomu u druhů zadlužení) a naopak vytváří signifikantní rozdíl v každé kategorii ZTPI a s jednou výjimkou i v DJD.

Zmíněný rozdíl lze vysvětlit, budeme-li dluh v tomto kontextu nahlížet jako určitou finanční situaci, ve které někteří jedinci jsou a někteří nikoli. Pokud relevantní změna nastává až u dlužníků v prodlení, může to znamenat, že se do této situace dostávají spíše lidé s určitými specifickými vlastnostmi, v našem případě s odlišným vnímáním času. Nelze však vyloučit, že příčinná situace je právě opačná, a že zkušenost s prodlením ovlivnila dlužníky tak, že v jejich případě došlo k posunu časové perspektivy. Přímou příčinnou souvislost však ze získaných dat nedokážeme vyčíst, mohla by být zajímavým podnětem pro další výzkum.

Předvýzkum **Dotazníku k jednání dlužníků** považujeme za úspěšný, ačkoli je zřejmé, že ještě ani zdaleka není připraven k praktickému využití. Slibné jsou hodnoty reliability většiny položek, zejména společná Cronbachovo alfa všech čtyřiceti položek dotazníku (0,77). Jako vyhovující vnímáme výsledky položkové analýzy, ačkoli z ní plyne, že precizní formulace jednotlivých položek si ještě zaslouží značnou pozornost. Dalším pozitivem na dotazníku DJD jsou vesměs kladné reakce od respondentů naznačující, že je vyplňování dotazníku bavilo a nevnímali ho jako zatěžující, i když představoval nečekaný čas navíc, který museli respondenti administrací strávit.

Při vyhodnocení odpovědí dlužníků se potvrdila základní funkčnost testu, když identifikoval odlišnosti v reakcích skupiny dlužníků v prodlení od ostatních respondentů stejně, jako se to podařilo v případě standardizovaného dotazníku. V souladu s výsledky zvládají dlužníci v prodlení hůře odolávat svým touhám, dělá jim větší problém dostat svým časovým povinnostem a šetřit. Samozřejmě musíme tyto závěry brát s rezervou, DJD zatím nemá potvrzenou vypovídací hodnotu, výše zmiňované však potvrzuje některé naše domněnky.

Menší míra spořivosti u nezajištěných dlužníků není překvapující. U nezajištěných dlužníků naznačil DJD i možné nižší tendence k odkládání uspokojení, stejně jako u zajištěných dlužníků k pravidelnému režimu (který může být vynucen pravidelnými splátkami a nutností shánět na ně pravidelně prostředky), tyto teorie se však v rámci tohoto výzkumu nepodařilo prokázat signifikantně.

Je přirozené, že dotazník trpí v této vývojové fázi i řadou nedostatků. Jako nejproblematictější systematickou překážku vnímáme koncepci kategorie šetření. Její výsledky naznačují, že spíše než na psychické vlastnosti respondentů byla citlivá na jejich aktuální finanční možnosti a její položky měří spíše ekonomický status. Tomu odpovídá i vysoká korelace se všemi kategoriemi ZTPI, navíc ve stejném poměru, ve kterém korelují faktory ZTPI mezi sebou navzájem. Výsledky jednotlivých kategorií dlužníků a i srovnání s kategoriemi ZTPI dále naznačují, že jsou si kategorie dotazníku DJD navzájem velmi blízké a jejich počet by mohl být i nižší. Posledním problémem, na který chceme upozornit, je textace samotných položek, která na některých místech snižuje jejich vypovídací hodnotu, především jejich přílišnou složitostí, neurčitostí některých obrátů nebo naopak jejich až přílišnou konkrétností (zejména u určení času).

11 Závěr

„Již jsem pověděl Vaší Milosti, co hodlám učinit, a přísahal jsem při svatém sabbathu, že chci, co mi propadlo právem zápisu. Nepřірkne-li mně toho soud, zviklána bude všelіká důvěra v ústavu a právo města. Není mou povinností odpovědět na otázku, proč chci raději tu libru masa než tři tisíce dukátův...“

William Shakespeare: Kupec benátský (podle Kabelіka (1899))

Už v jedné z prvních kapitol zaznělo, že bez dluhů by nebylo společnosti. Nelze dostatečně zdůraznit, že jsou to právě vzájemné lidské závazky, jež svým komplikovaným proplétáním vytvářejí sociální vazby. Dluhy, jejichž psychologickými aspekty se tato práce zabývá, představují jen malou část široké škály všech možných vztahů, které mezi lidmi vznikají. Jejich zvláštností je, že je lze velice přesně vyčíslit, a proto i snadno odosobnit.

V práci jsme se zaměřili na věřitele, na dlužníky i na vznik a průběh závazku mezi nimi, hlavní pozornost by však měla být věnována dlužníkům. Pokoušeli jsme se zjistit, jaké jsou jejich vlastnosti, která rozhodnutí je vedou k zadlužování a jaké důvody je v něm udržují. Často přitom nebylo jasné, jaký vztah panuje mezi charakteristikami a dluhy, co je příčina a co následek.

Zvláštní pozornost jsme věnovali vnímání časové perspektivy, se kterým podrobně pracuje praktická část této práce. Stejně jako u řady dalších autorů, i její zpracování provázela řada plánů, které se povedlo naplnit pouze z malé části. Tato bílá místa na mapě předloženého výzkumu vnímáme jako potenciál pro další činnost a rozvíjení problematiky psychologie zadlužení.

Srovnání vnímání časové perspektivy podle P. Zimbarda a různých typů a stádií zadlužení přineslo signifikantní a zajímavé výsledky. Provedený výzkum oddělil samotnou existenci dluhů od způsobu, jakým jedinci zvládají jejich splácení, a ukázal, že dlužníci v prodlení se v řadě charakteristik odlišují od ostatních, kteří své závazky plní řádně a včas. Významný rozdíl jsme zaznamenali u každé z pěti zkoumaných kategorií vnímání časové perspektivy. Potvrdilo se, že dlužníci v prodlení mají odlišný vztah k minulosti, což nepřímou podporuje tezi o jejich kreativním přístupu ke své vlastní minulosti. Pro další potenciální

zkoumání by tedy nemělo být zásadní, jaké mají jedinci dluhy, ale zda zvládají jejich splácení a jak moc odpovídají jejich vzpomínky na vznik a průběh jejich závazků realitě. Fenomén dluhu je přesto velmi komplexní a zůstává ovlivněn mnoha faktory. I když náš nový dotazník není v tuto chvíli připraven pro praktické využití, máme za to, že jsou to právě takové pokusné projekty, které v budoucnu naleznou rozdílové vlastnosti a silné prediktory pro zadlužení.

Potěšilo nás, když výsledky dotazníku DJD naznačily, že metoda se nemíjí svým zamýšleným účelem a signifikantně reaguje na problematické jevy, k jejichž odhalení byla původně zamýšlena. Pokud má dotazník k jednání dlužníků splnit svou úlohu predikování rizika negativního dlužnického jednání, bude mu nutné věnovat ještě velké množství práce. Ta by měla spočívat především v důkladné evaluaci znění jednotlivých položek a v jejich případném doplnění, pečlivém zvážení nutného počtu kategorií a jeho administraci na skutečně reprezentativním vzorku populace.

Přehledová studie a na ní navazující výzkum přinášejí jeden optimistický závěr. Není podstatné, v jaké fázi života se nacházíme, kolik komu dlužíme a kolik let zbývá do doplacení hypotéky. Dluh samotný není hřích. Je to přístup k němu a odpovědnost vůči vlastním závazkům, která se v naší práci ukázala jako rozdílový činitel. I prodlení přitom může představovat pro jedince cennou zkušenost ukazující, že je sám pánem svého života a osudu a je jenom na něm, jakým způsobem s obojím naloží. Pak si nezbývá než přát, aby nejen dlužníci našli v životě správnou rovnováhu mezi tíhou slov kupce Shylocka a lehkostí poety, jehož řádky se celá práce otevírala.

Seznam použité literatury

- Achtziger, A., Hubert, M., Kenning, P., Raab, G., & Reisch, L. (2015). Debt out of control: The links between self-control, compulsive buying, and real debts. *Journal of Economic Psychology*, 49(8), stránky 141-149.
- Almenberg, J., Lusardi, A., Säre-Söderbergh, J., & Vestman, R. (2018). Attitudes Toward Debt and Debt Behavior. *Global Financial Literacy Excellence Center*, stránky 1-30.
- Battersby, M., Tolchard, B., Scurrah, M., & Lyndall, T. (2006). Suicide Ideation and Behaviour in People with Pathological Gambling Attending a Treatment Service. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 4(3), stránky 233–246.
- Bogan, V. L., & Fertig, A. R. (2017). Mental health and retirement savings: Confounding issues with compounding interest. *Health Economics*, 27(1), stránky 404–425.
- Brougham, R. R., Jacobs-Lawson, J. M., Hershey, D. A., & Trujillo, K. M. (2011). Who pays your debt? An important question for understanding compulsive buying among American college student. *International Journal of Consumer Studies*, 35(1), stránky 79-85.
- Caputo, R. C. (2012). Patterns and Predictors of Debt: A Panel Study, 1985-2008 . *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 39(2), stránky 7-29.
- Caya, S. (2015). Creditor-Psychology, with Special Emphasis on the Eurozone Crisis. *Social and Behavioral Sciences*, 185(1), stránky 84-90.
- Collins, S. E. (2016). Associations Between Socioeconomics Factors and Alcohol Outcomes. *Alcohol Research*, 38(1), stránky 83-94.
- Deszo, L., & Loewenstein, G. (2012). Lenders' blind trusts and borrowers' blind spots: A descriptive investigation of personal loans. *Journal of Economic Psychology*, 33(5), stránky 1-16.
- Dominick, S. R., Widmar, N. O., Acharya, L., & Bir, C. (2018). The Relative Importance of Household Budget Categories: A Best-Worst Analysis. *Advances in Applied Sociology*, 8(1), stránky 378-396.
- Elhert, M. (2012). Buffering income loss due to unemployment: Family and welfare state influences on income after job loss in the United States and western Germany. *Social Science Research*, 41(4), stránky 843-860.

- Eysenck, M. W., & Keane, M. T. (2008). *Kognitivní psychologie*. Praha: Academia.
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS*. Londýn: Sage.
- Graeber, D. (2012). *Dluh: prvních 5000 let*. Brno: BizzBooks.
- Grierson, P. (1978). The Origins of Money. *Research in Economic Anthropology*, 1, stránky 1-35.
- Grovenstein, R. A., Harding, J. P., Sirmans, C., Thebpanya, S., Turnbulle, & K., G. (2005). Commercial mortgage underwriting: How well do lenders manage the risks? *Journal of Housing Economics*, 14(4), stránky 355-383.
- Harpaz, I., & Snir, R. (2003). Workaholism: Its Definition and Nature. *Human Relations*, 56(3), stránky 291-319.
- Hartl, P., & Hartlová, H. (2010). *Velký psychologický slovník*. Praha: Portál.
- Humlák, M. a. (2014). *Občanský zákoník V. Závazkové právo. Obecná část (§ 1721-2054). Komentář*. Praha: C.H.Beck.
- Chaudhuri, H. R., Mazumdar, S., & Ghoshal, A. (2011). Conspicuous consumption orientation: Conceptualisation, scale. *Journal of Consumer Behaviour*, 10(4), stránky 216–224.
- Joireman, J., Kees, J., & Sprott, D. (2010). Concern with Immediate Consequences Magnifies the Impact of Compulsive Buying Tendencies on College Students' Credit Card Debt. *The Journal of Consumer Affairs*, 44(1), stránky 155-178.
- Kabelík, J. (1899). *Povídky ze Shakespeara*. Telč: Emil Šolc.
- Kapeller, J., & Schütz, B. (2014). Conspicuous Consumption, Inequality and Debt: The Nature of Consumption-driven Profit-led Regimes. *Metroeconomica*, 66(1), stránky 51-70.
- Keys, B. J., & Wang, J. (2016). Minimum Payments and Debt Paydown in Consumer Credit Cards. *National Bureau of Economic Research*, 131(3), stránky 1-62.
- Kilborn, J. J. (2012). The 5000-Year Circle of Debt Clemency: From Sumer and Babylon to America and Europe. *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht* , stránky 1-7.
- Kincl, J., Skřejpek, M., Urfus, & Valentin. (1997). *Římské právo*. C.H. Beck: Praha.

- King, U., & Parrish, L. (2007). *Springing the Debt Trap: Rate caps are only proven payday lending reform*. Durham: Center for Responsible Lending.
- Klimeš, J. (2015). *Partneři a rozchody*. Praha: Portál.
- Lea, S. E., Tarpy, R. M., & Webley, P. (1994). *Psychologie ekonomického chování*. Praha: Grada .
- Limerick, L., & Peltier, J. W. (2014). The Effect of Self-Control Failures on Risky Credit Card Usage. *Marketing Management Journal*, 24(2), stránky 149-161.
- Lukavská, K., Klicperová-Baker, M., Lukavský, J., & Zimbardo, P. G. (2011). ZTPI - Zimbardův dotazník časové perspektivy. *Československá psychologie*, 55(4), stránky 356-373.
- Lyons, A. C., & Fischer, J. (2006). Gender Differences in Debt Repayment Problems after Divorce. *The Journal of Consumer Affairs*, 40(2), stránky 324-346.
- Malý, K., & kol., a. (2010). *Dějiny českého a československého práva do roku 1945, 1. vydání*. Praha: Leges.
- Moeller, K., & Sandberg, S. (2017). Managing inability to repay credits in illicit drug distribution. *Justice quarterly*, 34(2), stránky 272-296.
- Mravčík, V., Rous, Z., Chomynová, P., Tion Leštinová, Z., Grohmannová, K., Janíková, B., Kiššová, L. (2018). *Výroční zpráva o hazardním hraní v České republice v roce 2017*. Praha: Úřad vlády České republiky.
- Mueller, H. M., & Yannelis, C. (2018). The rise in student loans defaults. *Journal of Financial Economics*, 131(1), stránky 1-19.
- Nader, K., Shafe, G. E., & Le Doux, J. E. (2000). Fear memories require protein synthesis in the amygdala for reconsolidation after retrieval. *Nature*, 406(6797), stránky 722-726.
- Nakonečný, M. (2009). *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- Oppenheim, L. A. (1967). *Letters from Mesopotamia*. Chicago & Londýn: The University of Chicago Press.

- Pavelková, I., Purková, V., & Menšíková, V. (2010). Časová perspektiva jako významný regulativ v lidském životě a žákovské motivaci. *Studia Paedagogica*, 15(1), stránky 29-46.
- Pinto, M. B., Mansfield, P. M., & Parente, D. H. (2004). Relationship of Credit Attitude and Debt to Self-Esteem and Locus of Control in College-Age Consumers. *Psychological Reports*, 3(2), stránky 1405-1418.
- Plháková, A. (2000). *Učebnice obecné psychologie*. Praha: Academia.
- Ponchio, M. C., & Aranha, F. (2008). Materialism as a predictor variable of low income consumer behavior when entering into installment plan agreements. *Journal of Consumer Behaviour*, stránky 21-34, doi: <https://doi.org/10.1002/cb.234>.
- Pridmore, S., & Walter, G. (2013). Suicide and Forced Marriage. *The Malaysian Journal of Medical Science*, 20(2), stránky 47-51.
- Raban, P. a. (2013). *Občanské právo hmotné: relativní majetková práva*. Brno: Václav Klemm.
- Richardson, T., Elliott, P., & Roberts, R. (2013). The relationship between personal unsecured debt and mental and physical health: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 33(8), stránky 1148-1162.
- Shapiro, G. K., & Burchell, B. J. (2012). Measuring Financial Anxiety. *Journal of Neuroscience, Psychology, and Economics*, 5(2), stránky 92-103.
- Strathman, A., Gleicher, F., Boninger, D. S., & Edwards, C. S. (1994). The consideration of future consequences: Weighing immediate and distant outcomes of behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(4), stránky 742-752.
- Sullivan, T. A., Warren, E., & Westbrook, J. L. (1999). *As We Forgive Our Debtors: Bankruptcy and Consumer Credit in America*. Washington, D.C.: Beard Group.
- Svoboda, M., Humpolíček, P., & Šnorek, V. (2013). *Psychodiagnostika dospělých*. Praha: Portál.
- Sweet, E., Kuzawa, C. W., & McDadeb, T. W. (2018). Short-term lending: Payday loans as risk factors for anxiety, inflammation. *SSM - Population Health*, 5(1), stránky 114-121.

Tomé, G., Matos, M. G., Simões, C., Camacho, I., & AlvesDiniz, J. (2012). How Can Peer Group Influence the Behavior of Adolescents: Explanatory Model. *Global Journal of Health Science*, 4(2), stránky 26-35.

Trickey, G. (2012). Understanding and measuring risk type. *Assesment & Develompent Matters*, 4(1), stránky 1-5.

Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185(4157), stránky 1124-1131.

Veblen, T. (1999). *Teorie zahálčivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.

Vyhodnocení průzkumu řešení bezdomovectví v obcích s rozšířenou působností. (2015). Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.

Wagmiller, R. L. (2003). *Debt and Assets Among Low-Income Families*. New York: National Center for Children in Poverty.

Wiener, R. L., Holtje, M., Winter, R. J., Cantone, J. A., Gross, K., & Block-Lieb, S. (2007). Consumer Credit Card Use: The Role of Creditor Disclosure and Anticipated Emotion. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 13(1), stránky 32-46.

Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting Time in Perspective: A Valide, Reliable Individual-Differences Metric. *Journal of Personality nad Social Psychology*, 77(6), stránky 1271-1288.

Zimbardo, P. G., & John, B. (2008). *The Time Paradox: Using the new Psychology of Time to your advantage*. New York: Atria Books.

Doplňkové elektronické zdroje:

Debt test. (2019). (cit. 11. 7. 2019). Dostupné na Money Advice Service: <https://www.moneyadviceservice.org.uk/en/tools/debt-test>

Exekutoři: Exekuce postihují mnohem více muže. (2012). (cit. 25. 6. 2019). Dostupné na Naše peníze: <https://www.nasepenize.cz/exekutori-exekuce-postihuji-mnohem-vice-muze-10445>

Gambling a partnerské vztahy. (2019). (cit. 25. 6. 2019). Dostupné na Stop závislosti: <https://stopzavislosti.cz/gambling-a-partnerske-vztahy/>

Hábl, R. (2017). *Předlužení se mají hůř než vrazi*. (K. Léko, Tazatel). (cit. 30. 6. 2019). Dostupné na Lidové noviny:

<https://www.lidovenoviny.cz/nahled.aspx?d=16.10.2017&e=LN-PRAHA&id=6337129>

Hoffower, H. (2019). *9 unlikely items that have become luxury status symbols among the elite* (cit. 17. 7. 2019). Dostupné na: Business Insider:

<https://www.businessinsider.com/unlikely-luxury-status-symbols-health-wellness-shoes-passport-2019-2>

Hovorka, J. (2015). *Lichva jako nedílná součást rodiny. Proč se dlužníci bojí*. (cit. 11. 7. 2019). Dostupné na Aktuálně.cz: <https://zpravy.aktualne.cz/finance/lichva-neni-problem-zda-se-u-soudu-dluznici-maji-strach/r~597fb7b2feeb11e49d310025900fea04/>

Hrubý, F. (2017). *5 důvodů, kdy má smysl si půjčit*. (cit. 10. 7. 2019). Dostupné na Forbes: <https://www.forbes.cz/5-duvodu-kdy-ma-smysl-si-pujcit/>

Hůle, D. (2018). *Odpovědnost za nesplácení má dlužník i věřitel*. (M. Rozsypal, & M. Erhart, Tazatelé). (cit. 9. 7. 2019). Dostupné na Český rozhlas: <https://plus.rozhlas.cz/odpovednost-za-nesplaceni-ma-dluznik-i-veritel-tvrdi-hule-z-cloveka-v-tisni-7697559>

Kovalčík, M. (2019). *Člověk v tísní ve své nové kampani vyzývá: Zastavte dětské exekuce!* (cit. 25. 6. 2019). Dostupné na z Člověk v tísní: <https://www.clovekvtisni.cz/clovek-v-tisni-ve-sve-nove-kampani-vyzyva-zastavte-detske-exekuce-5745gp>

Kratochvílová, K. (2017). *Předmanželských smluv přibývá. Loni ji v Česku podepsalo skoro deset tisíc párů*. (cit. 30. 6. 2019). Dostupné na Právní rádce: <https://pravniradce.ihned.cz/c1-65686260-predmanzelskych-smluv-pribyva-loni-ji-v-cesku-podepsalo-skoro-deset-tisic-paru>

Lowry, E. (2019). *When Paying Down Debt Shouldn't Be Your Priority*. (cit. 4. 7. 2019). Dostupné na The Balance: <https://www.thebalance.com/when-paying-down-debt-should-not-be-your-priority-4173206>

Majer, J. (2012). *Půjčil jsem příteli: Povím vám, jak nepřijít o peníze i o kamaráda*. (cit. 8. 7. 2019). Dostupné na Psychologie.cz: <https://psychologie.cz/poradna/pujcil-jsem-priteli-povim-vam-jak-neprijit-o-penize-i-o-kamarada/>

Místní příslušnost exekutorů, tzv. teritorialita. (2018). (cit. 9. 7. 2019). Dostupné na Mapa exekucí: <http://mapaexekuci.cz/index.php/co-s-tim/teritorialita/>

Ondráčková, K. (2018). *Nákup na splátky bez navýšení a jeho rizika. Znáte je?* (cit. 8. 7. 2019). Dostupné na E15: <https://www.e15.cz/finexpert/pujcujeme-si/nakup-na-splatky-bez-navyseni-a-jeho-rizika-znate-je-1342627>

Pant, P. (2019). *Defining Unexpected Expenses.* (cit. 13. 7. 2019). Dostupné na TheBalance.com: <https://www.thebalance.com/what-is-an-unexpected-expense-453899>

Pleska, G. (2018). *Očima expertů: Lidi nám nemyslí. Zakažte reklamu na půjčky.* (cit. 29. 6. 2019). Dostupné na Penize.cz: www.penize.cz/spotrebitelske-uvery/337055-ocima-expertu-lidi-nam-nemysli-zakazte-reklamu-na-pujcky!

Průměrné mzdy - 1. čtvrtletí 2019. (2019). (cit. 18. 7. 2019). Dostupné na: Český statistický úřad: <https://www.czso.cz/csu/czso/ci/prumerne-mzdy-1-ctvtlet-2019>

Ramsey, D. (2019). *Dave Ramsey's 7 Baby Steps.* (cit. 10. 7. 2019). Dostupné na DaveRamsey.com: <https://www.daveramsey.com/dave-ramsey-7-baby-steps>

Rhode, S. (2018). *How Debts Is Like Drug Addiction.* (cit. 29. 6. 2019). Dostupné na Huffington Post: https://www.huffpost.com/entry/how-debt-is-like-drug-addiction_b_5a4bcea8e4b0df0de8b06d5f?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAALWS2KdrIBl_cVR8Fo4Z9DIcSpfoRYTOFQWXUEQOngUdXPqdPMPTfDyLnKEZ1sxl2_FyLEcXIYc_6ExzSxp

Rybová, R. (2018). *Jak se stát nevědomým dlužníkem? Není to tak těžké.* (cit. 8. 7. 2019). Dostupné na E15: <https://www.e15.cz/finexpert/pujcujeme-si/jak-se-stat-nevedomym-dluznikem-neni-to-tak-tezke-1350223>

Salmon, M. (2012). *Čtyři mýty dlužníků: Adresu dám na úřad, to není moje a zahojím se na rodině.* (cit. 1. 7. 2019). Dostupné na Měsíc.cz: <https://www.mesec.cz/clanky/ctyri-myty-dluzniku-adresu-dam-na-urad-to-neni-moje/>

Stiborová, L. (2017). *Ručení, mučení....* (cit. 4. 7. 2019) Dostupné na Člověk v tísni: <https://www.clovekvtisni.cz/ruceni-muceni-4255gp>

Survey: 79 Million Americans Have Problems with Medical Bills or Debt. (2008). (cit. 9. 7. 2019). Dostupné na The Commonwealth Fund:

<https://www.commonwealthfund.org/publications/newsletter-article/survey-79-million-americans-have-problems-medical-bills-or-debt>

Šindelář, A. (2016). *Proč se Židé ve středověku živilí půjčováním peněz?* (cit. 2. 7. 2019). Dostupné na Český rozhlas : http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/zpravy/_zprava/proc-se-zide-ve-stredoveku-zivili-pujcovanim-penez--1638070

Šrajbrová, M. (2018). *Půl milionu vdov: České seniorky častěji ohrožuje chudoba či dluhy. A především samota.* (cit. 10. 7. 2019). Dostupné na IHned.cz: <https://archiv.ihned.cz/c1-66170270-pul-milionu-vdov-ceske-seniorky-castěji-ohrožuje-chudoba-ci-dluhy-a-predevsim-samota>

Thornhill, J. (2019). *Mental health: seeking help can stop the spiral of debt*. (cit. 1. 7. 2019). Dostupné na The Guardian: <https://www.theguardian.com/money/2019/may/11/mental-health-seeking-help-can-stop-the-spiral-of-debt>

Úroveň vzdělání obyvatelstva podle sčítání lidu. (2014). (cit. 10. 7. 2019). Dostupné na Český statistický úřad: <https://www.czso.cz/documents/10180/20536250/17023214.pdf/7545a15a-8565-458b-b4e3-e8bf43255b12?version=1.1>

Využívání informačních a komunikačních technologií v domácnostech a mezi jednotlivci - 2017. (2017). (cit. 15. 7. 2019). Dostupné na Český statistický úřad: <https://www.czso.cz/documents/10180/46014700/06200417022.pdf/13995ffa-28a0-42a4-b538-c2f2dd8c9374?version=1.1>

What is a Debt Management Plan (DMP)? (2019). (cit. 8. 7. 2019). Dostupné na The Money Advice Service: <https://www.moneyadviceservice.org.uk/en/articles/what-is-a-debt-management-plan>

Young, J. (2019). *Too Big to Fail.* (cit. 2. 7. 2019). Dostupné na Investopedia: <https://www.investopedia.com/terms/t/too-big-to-fail.asp>

Zajíčková, Z. (2019). *Dětské exekuce aneb aktuální legislativní návrh na posílení ochrany práv nezletilých dětí.* (cit. 25. 6. 2019). Dostupné na Centrum Lidská práva: <http://www.centrumlidskaprava.cz/detske-exekuce-aneb-aktualni-legislativni-navrh-na-posileni-ochrany-prav-nezletilych-deti>

Zákon č. 2/1993, Listina základních práv a svobod. (1993). Praha: Tiskárna Ministerstva vnitra.

Zákon č. 182/2006 Sb., zákon o úpadku a způsobech jeho řešení (insolvenční zákon). (2006). Praha: Tiskárna Ministerstva vnitra.

Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník. (2009). Praha: Tiskárna Ministerstva vnitra.

Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník. (2012). Praha: Tiskárna Ministerstva vnitra.

Zákon č. 257/2016 Sb., o spotřebitelském úvěru. (2016). Praha: Tiskárna Ministerstva vnitra.

Zámečník, P., Poláková, K., & Škopková, A. P. (2018). *Finanční gramotnost od základní školy... ale jak?* (cit. 5. 7. 2019). Dostupné na Investujeme.cz.: <https://www.investujeme.cz/clanky/financni-gramotnost-od-zakladni-skoly-ale-jak/>

Životní podmínky v ČR 2017: Finanční a sociální situace domácností a životní styl osob. (2018). (cit. 15. 7. 2019). Praha: Český statistický úřad.

Seznam zkratk

APA	American Psychological Association
ICD 10	International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems
CFC	Zvažování budoucích důsledků (Consideration of Future Consequences)
ČR	Česká republika
ČSÚ	Český statistický úřad
DJD	Dotazník k jednání dlužníků
EU	Evropská unie
ExÚ	Exekutorský úřad
LOC	Locus of Control, místo/těžiště řízení – koncept Juliana Rottera
MPSV	Ministerstvo práce a sociálních věcí
OZ	zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník
O1-O15	Položky kategorie odkládání uspokojení dotazníku DJD
R1-R11	Položky kategorie pravidelný režim dotazníku DJD
RPSN	roční procentní sazba nákladů
S1-S10	Položky kategorie šetření dotazníku DJD
SRN	Spolková republika Německo
T1-T12	Položky kategorie časové limity dotazníku DJD
TZ	zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník
USA	Spojené státy americké (United States of America)
USD	americký dolar
ZTPI	Zimbardův dotazník časové perspektivy (Zimbardo Time Perspective Inventory)

Seznam grafů, tabulek a příloh

Graf 1 – Rok narození respondentů	62
Graf 2 – Vzdělání respondentů	63
Graf 3 – Velikost bydliště respondentů	63
Graf 4 – Čistý příjem respondentů	64
Graf 5 – Rok narození respondentů DJD	75
Graf 6 – Vzdělání respondentů DJD	75
Graf 7 – Velikost bydliště respondentů DJD	76
Graf 8 – Čistý příjem respondentů DJD	76
Tabulka 1 – Pearsonův test zadlužení x pohlaví	71
Tabulka 2 – Položková analýza odkládání uspokojení (O)	78
Tabulka 3 – Položková analýza časových limitů (T)	78
Tabulka 4 – Položková analýza pravidelného režimu (R)	79
Tabulka 5 – Položková analýza šetření peněz (S)	79
Tabulka 6 – Opakovaná položková analýza odkládání uspokojení (O)	80
Tabulka 7 – Opakovaná položková analýza časových limitů (T)	80
Tabulka 8 – Opakovaná položková analýza pravidelného režimu (R)	80
Tabulka 9 – Opakovaná položková analýza šetření peněz (S)	80
Tabulka 10 – Konečná položková analýza odkládání uspokojení (O)	81
Tabulka 11 – Konečná položková analýza pravidelného režimu (R)	81
Tabulka 12 – opakovaná položková analýza šetření peněz (S)	81
Tabulka 13 – Vzájemné korelace jednotlivých kategorií DJD	82
Tabulka 14 – Pearsonův test – odkládání uspokojení x ZTPI	82
Tabulka 15 – Pearsonův test – časové limity x ZTPI	83
Tabulka 16 – Pearsonův test – pravidelný režim x ZTPI	83
Tabulka 17 – Pearsonův test – šetření peněz x ZTPI	83
Příloha 1 – všeobecné otázky	I
Příloha 2 – dotazník ZTPI	II
Příloha 2 – dotazník DJD	IV

Příloha 1 – všeobecné otázky

Tato příloha obsahuje přehled otázek, které nejsou součástí žádného testu. Zároveň poskytuje přehled o pořadí otázek. Kurzívou jsou označeny *nepovinné otázky*.

Jaké je Vaše pohlaví?

Uveďte prosím rok Vašeho narození.

Jaké je Vaše nejvyšší dosažené vzdělání?

V jak velké obci dlouhodobě žijete (na počet obyvatel) ?

V jakém kraji dlouhodobě žijete?

Máte pocit, že žijete „od výplaty k výplatě“?

Kolik činí Váš čistý měsíční příjem (součet všech zdrojů v českých korunách) ?

Máte v současné době nějaké dlužný závazky ZAJIŠTĚNÉ majetkem (hypotéky, leasingy apod.) ?

Máte v současné době nějaké dlužné závazky NEZAJIŠTĚNÉ majetkem (kontokorenty, spotřebitelské úvěry, mikropůjčky, kreditní karty, služba odložení plateb apod.) ?

Máte v současné době nějaké dlužné závazky nejméně 30 dní po splatnosti?

Měli jste někdy v minulosti nějaké dlužné závazky nejméně 30 dní po splatnosti?

Kolik máte (či jste měl/a) nejvíce takových dlužných závazků po splatnosti současně?

Můžete označit osoby nebo instituce, u kterých máte nesplacené závazky?

Cítíte se pod finančním tlakem?

(Zde následovalo 56 otázek dotazníku ZTPI (viz Přílohu II))

Přejete si pokračovat na další část?

(Zde následovalo 47 otázek dotazníku DJD (viz Přílohu III), pokud s jeho vyplněním respondent souhlasil, jinak přešel k další otázce)

Chcete uvést nějakou podstatnou skutečnost, která mohla zásadně zkreslit vyznění Vašich odpovědí?

Považujete za nutné uvést nějakou zásadní skutečnost, která ovlivnila Vaši současnou životní situaci?

Máte jakoukoli další připomínku k dotazníku?

Příloha 2 – dotazník ZTPI

Tato příloha obsahuje přehled otázek testu ZTPI. Respondent mohl zvolit právě jednu z odpovědí *rozhodně souhlasím / spíše souhlasím / neutrálně / spíše nesouhlasím / rozhodně nesouhlasím*.

1. Věřím, že scházení se s přáteli na večírcích a oslavách patří k důležitým životním radostem.
2. Pohledy, zvuky a vůně důvěrně známé z dětství ve mně často vyvolávají spoustu nádherných vzpomínek.
3. Mnohé v mém životě určuje osud.
4. Často myslím na to, co jsem měl v životě udělat jinak.
5. Má rozhodnutí jsou většinou ovlivněna lidmi a věcmi v mém okolí.
6. Věřím, že člověk by si měl každé ráno předem naplánovat svůj nastávající den.
7. Moc rád vzpomínám na svou minulost.
8. Jednám impulsivně – tj. dělávám věci, které mne právě napadnou.
9. Nedělám si starosti, když se věci neudělají včas.
10. Když chci něčeho dosáhnout, vytyčím si své cíle a rozmyslím si jakými konkrétními prostředky k nim dospět.
11. Zvážím-li svou minulost, vybavuje se mi mnohem víc dobrého než toho špatného.
12. Při poslouchání své oblíbené hudby často úplně ztratím pojem o čase.
13. Řídím se pravidlem „nejdřív práce a potom zábava“.
14. Vzhledem k tomu, že co se má stát se stejně stane, nesejde vlastně na tom, co udělám já.
15. Mám rád povídání o tom, jaké to bylo za „starých dobrých časů“.
16. V mysli se mi opakují staré bolestné prožitky.
17. Pokouším se žít svůj život den za dnem (bez velkého přemýšlení o budoucnosti) a naplno.
18. Zneklidňuje mne, když jdu někam pozdě.
19. Nejraději bych žil každý den, jako by to byl můj den poslední.
20. Snadno mi mysl zaplaví vzpomínky na šťastné chvíle.
21. Své závazky vůči přátelům a úřadům plním včas.
22. V minulosti jsem si prožil svůj díl příkoří.
23. Rozhoduji se bez přemýšlení, pod vlivem okamžiku.
24. Beru každý den tak, jak přichází, místo abych se pokoušel ho naplánovat.
25. Minulost je spojena s příliš mnoha nepříjemnými vzpomínkami, na které raději nemyslím.
26. Pokládám za důležité vnést do svého života vzrušení.
27. Prál bych si, aby bylo možné napravit chyby, které jsem udělal v minulosti.
28. Pripadá mi, že je důležitější mít radost z toho, co člověk dělá, než dokončit danou práci včas.
29. S nostalgií vzpomínám na své dětství (jako by se mi po dětství stýskalo).
30. Než se k něčemu rozhodnu, zvažuji, zda se vynaložený čas a námaha vyplatí.

31. Riskování chrání můj život před nudou.
32. Pro mne je důležitější si cestu životem užít než soustředit se jen na cíl.
33. Věci málo kdy dopadly tak, jak jsem čekal.
34. Je pro mne těžké zapomenout na nepříjemnosti z mého mládí.
35. Živelné potěšení z toho, co dělám, mizí, když musím myslet na cíle a důsledky své činnosti.
36. I když se zrovna těším z přítomnosti, nutí mne to srovnávat s podobnými zážitky z minulosti.
37. Život je samá změna, a tak člověk může sotva plánovat budoucnost.
38. Má životní cesta je řízena silami, na které nemám vliv.
39. Nemá smysl si dělat starosti s budoucností, protože ji stejně nemohu nijak ovlivnit.
40. Díky soustavné práci plním úkoly včas.
41. Často se přistihnu, že prostě „vypnu“ pozornost, když někdo z rodiny mluví o tom, jak se věci měly dříve.
42. Riskuji, abych dodal svému životu vzrušení.
43. Dělávám si seznamy toho, co mám udělat.
44. Často spíše poslechnu hlas svého srdce než rozumu.
45. Když vím, že je třeba udělat nějakou práci, jsem schopen odolat pokušením.
46. Nechávám se strhnout okamžitým vzrušením.
47. Dnešní život je příliš složitý, dal bych přednost jednoduššímu životu, jako byl dříve.
48. Mám raději přátele, kteří jsou spontánní (nenuceně přirození) než ty, jejichž chování lze předvídat.
49. Mám rád rodinné tradice a pravidelně opakované rituály.
50. Myslívám na ošklivé věci, které se mi přihodily v minulosti.
51. Pracuji i na obtížných, nezajímavých úkolech, když mi dopomohou k úspěchu.
52. Je lepší utratit to, co vydělám, za současné radosti než šetřit na zajištění budoucnosti.
53. Šťastná náhoda často přinese lepší výsledek než tvrdá práce.
54. Myslím na příležitosti, o které jsem v životě přišel.
55. Mám rád, když jsou mé důvěrné vztahy naplněny silným citem a vřelostí.
56. Vždycky se najde čas na to, abych v práci dohonil co jsem zameškal.

Příloha 3 – dotazník DJD

Očekávaná kategorie, do které by otázka měla patřit, je vždy označena písmenem - odkládání uspokojení (O), dodržování časových limitů (T), dodržování pravidelného režimu (R) a šetření peněz (S).

-
- Jsou ranní i večerní aktivity ve Vašem životě již několik měsíců stejné a neměnné? (R)
-
- Dostali jste úkol, který zabere jeden celý den. Termín dokončení je za týden. Začnete se úkolem zabývat v první polovině týdne? (T)
-
- Máte chuť na něco dobrého. Dopřejete si to bez velkého ohledu na společenskou situaci nebo denní dobu? (O)
-
- Ušetříte každý měsíc aspoň 1.000,- Kč? (S)
-
- Když jste se musel/a učit, činil/a jste tak postupně průběžně během celého školního roku? (T)
-
- Vydržíte čekat, až Vám sám od sebe zavolá někdo, s kým toužíte hovořit? (O)
-
- Pokud jíte v restauraci, vybíráte si jídlo podle ceny? (S)
-
- Každý Vám někdy příjemný zážitek myšlenky na to, že dosud nemáte hotové všechny úkoly? (R)
-
- Vytopili jste sousedy a vznikla tak škoda 10.000,- Kč. Můžete zaplatit dluh do druhého dne? (S)
-
- Chodíte dřív spát, pokud víte, že budete muset ráno vstávat dříve než obvykle? (T)
-
- Partnerovi jste slíbil/a účast na (dle Vašeho názoru) špatném filmu a skvělé večeři ve dvou dnech. Navrhnete zajít nejprve na večeři? (O)
-
- Ukončil/a nebo omezil/a jste někdy úspěšně a trvale nějaký zlovyk, kterého jste se chtěl/a zbavit (kouření, pozdní příchody, alkohol, kousání nehtů atd.) ? (R)
-
- Půjčil/a jste si někdy peníze na jednorázový nadstandardní výdaj jako dovolená, dárky, výlet apod.? (S)
-
- Zaznamenal/a jste někdy neúspěch kvůli zpoždění s dokončením úkolu o několik hodin nebo dnů? (T)
-
- Postil/a jste se někdy z vlastního rozhodnutí alespoň po dobu 24 hodin? (O)
-
- Každý měsíc ze svého příjmu koupíte nějaký dárek, který si uchováte a využijete, jakmile se bude hodit? (S)
-
- Věnujete se někdy volnočasovým aktivitám s myšlenkou na to, že se později tentýž den vrátíte k nedokončené práci? (R)
-
- Najdete si čas na snídani i přes to, že to znamená přijít pozdě do zaměstnání/školy? (R)
-
- Měl/a jste někdy sex s někým, koho jste neznal jménem i příjmením? (O)
-
- Nakupujete zlevněné spotřební zboží ve větším množství se záměrem, že ho využijete až za delší dobu? (S)
-
- Rozhodl/a jste se v posledních 5 letech změnit životní styl, který se Vám daří udržet? (O)
-
- Máte dlouhodobé pracovní/studijní povinnosti, jejichž dokončení zabere několik týdnů či měsíců. Vzdáte se kvůli nim svého volného času? (T)
-
- Pokud máte několik pracovních povinností, začnete s těmi nejsnadnějšími? (O)
-
- Máte týden před Vánoci již nakoupené všechny dárky pro své blízké? (T)
-
- Držel/a jste z vlastního rozhodnutí v uplynulém roce dietu? (O)

Ušetřil/a jste si v minulosti pravidelným odkládáním peněz alespoň na tři pro Vás podstatné věci/zážitky? (S)

Máte chuť na něco dobrého. Poslechnete ji, i když tím narušíte svůj plánovaný program? (O)

Dáváte si z každé mzdy (či jiného pravidelného příjmu) část peněz stranou? (S)

Sdělíte nový vtip nebo drb svým kolegům při první možné příležitosti? (O)

Zachovávejte pravidelný denní rytmus (doba vstávání, čas a frekvence jídla, čas usínání) ? (R)

Koupili jste si v posledním týdnu něco, o čem už teď víte, že nebudete nikdy potřebovat? (S)

Dojíte vždy svou porci jídla, ačkoli už jste zcela sytý/á? (O)

Měl/a jste někdy sex se svým protějškem po první schůzce? (O)

Zhubnul/a jste někdy z vlastního rozhodnutí nejméně 5 kg? (R)

Po zapnutí počítače kontrolujete nejdříve pracovní e-maily? (O)

Dokončujete své úkoly „za pět minut dvanáct“? (T)

Je Vaším posledním soustem u hlavního jídla zpravidla příloha? (O)

Nakupujete novou elektroniku (telefon, počítač, multimedia) kvůli novým funkcím už v době, kdy Vaše stávající technika ještě funguje? (S)

Když je to nezbytné, pracujete i přes půlnoc? (T)

Cvičíte/sportujete aspoň jednou týdně? (R)

Odevzdáváte své písemné výstupy poslední den lhůty? (T)

Rozvhrnete si před každým větším úkolem plán/osnovu, jakým způsobem budete postupovat? (R)

Stalo se Vám v posledním roce vícekrát, že okamžité a nutné pracovní / studijní povinnosti (např. deadline) neplánovaně narušily Váš volný čas? (T)

K narozeninám jste dostal/a několik zabalených dárků. Otevřete jako první ten, který Vás nejvíce láká? (O)

Znají Vás ostatní lidé jako dochvilného člověka? (T)

Kupujete narozeninové dárky v den oslavy? (T)

Zachovávejte pravidelný denní rytmus i ve dnech, kdy nemusíte do práce / školy / plnit své denní povinnosti? (R)